ماهوار

سُهڻي

ڏي سَپُ سپاجهڙا، پاڃھ نہ ڪَنهن جي وَڏِ؛
تَ اُنهن جا لوھ جا، جن ۾ ڦيرَ نہ ڦِڏَ؛
ِ چا چاڙهين ڏِڏَ، تن جا پَندَ پهاڙَ جا!

١٤ مارچ
جي
جوڌن
کي
سلام

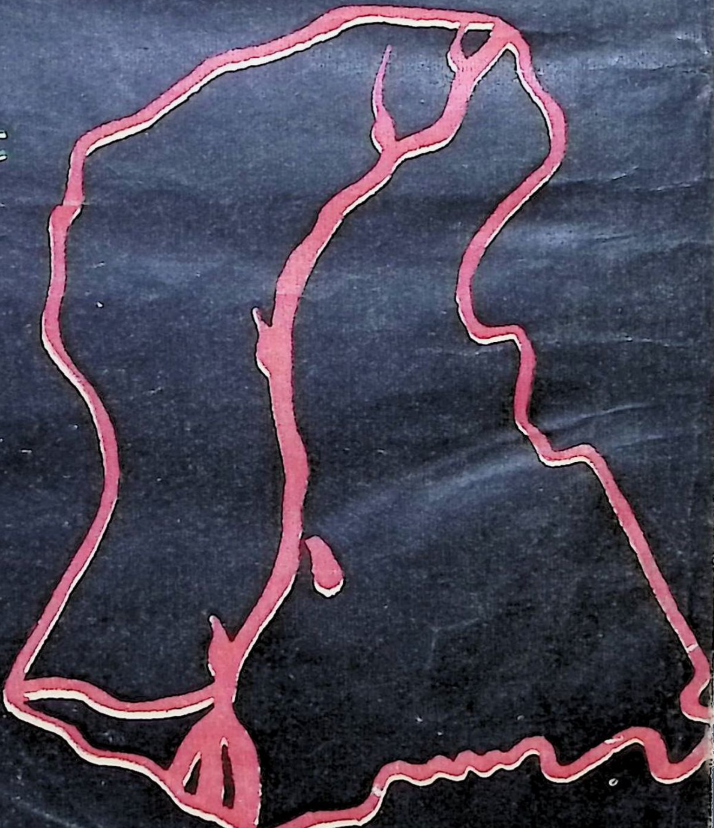

معياري ادب پيش ڪندڙ

ماهوار

سهڻي

مارچ — ١٩٧٢ع

سال: ٽيون   نمبر: ١، ٢، ٣

ايڊيٽر

طارق اشرف

قيمت: ٢-٠٠   سال لاءِ: ١٥-٠٠

SOHNI PUBLISHERS   سهڻي پبلشرس

F/45–750 West Kutcha   ايف/٤٥-٧٥٠، ويسٽ ڪچا

Hyderabad, Sind.   حيدرآباد، سنڌ.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

ترتيب

پنهنجي طرفان....	طارق اشرف	٣

پيغام

	قاضي فيض محمد	٨
	پير حسام الدين راشدي	

ڪهاڻي

ڪراچيءَ جا ميزبان	نجم عباسي	١٣

خط

	شيخ اياز	٢٨

شعر

نظم	شيخ اياز	٣٠
گيت	اياز قادري	٣٩
گيت	بردو سنڌي	٤٠
نظم	امداد حسيني	٤١
نظم	فتاح ملڪ	٤٤
نظم	نثار بزمي	٤٥
نظم	پير بخش پياسي	٤٦

مضمون

٤ — مارچ، ١٩٦٧	مسعود نوراني	٤٨

(سڀ حق واسطا قائم)

سيد سليم شاهه قادري، شاهد پرنٽرس، صدر، حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپرايو.
ٽائيٽل، ستي بلاڪ ورڪس، ڪراچيءَ ۾ ڇپيو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

پنهنجي طرفان...

▲ ۴- مارچ جي جوڌن کي سلام.
▲ ۴- مارچ جي سورمن کي سلام.
▲ ۴- مارچ جي شاگردن کي سلام.

▲ ۴- مارچ اسانجو قومي ڏينهن آهي. هيءُ، اهو عظيم ڏينهن آهي، جنهن ڏينهن آمريت ۽ سامراجيت خلاف سنڌي جوڌن پوري طاقت سان ٽڪر کاڌو. آمريت کي بچائڻ ۽ سامراجيت کي قائم رکڻ لاءِ، آمريت جي غلام ۽ سامراجت جي ڇاڙتي، ڪمشنر مسرور، انهن سنڌي سورمن جي سامهون لٺيون ۽ بندوقون تاڻيون ـــ سنڌي سپوتن جا جسم ڦٽيا، رت وهيو، ۽ سنڌي جوڌن کي ڪال ڪوٺڙين ۾ بند ڪيو ويو.

▲ پر انهيءَ ڏينهن جيڪو رت وهيو، اهو رائيگان نه ٿيو. جيڪو ڦٽ ٿيو، اهو سڪو ڪونه. رت نيٺ اٿليو، زخم نيٺ ڦاٽو ـــ اڄ نه اهو آمر آهي، نه آمر جو غلام. آهن ته فقط سنڌي جوڌا ۽ سورما، سنڌي شاگرد ۽ سنڌي سپوت. جن جي ڇاتيءَ تي رت وري آيو آهي، مرڪون آهن ۽ جيت جا ٽهڪ. آزاديءَ جي راهه ۾ جيڪو پٿر، آيو هو، انهيءَ کي سنڌي سورمن اوڙاهه ۾ اڇلائي ڇڏيو. اهي آمر، جن ڏاڍ ۽ ڌمڪاءُ سان راڄ ٿي ڪيو، اڄ پاڻ ڏکن پيا. سچ جو آواز نه ڪاهن دٻيو آهي، نه دٻجندو. حقيقت کان انڪار ڪرڻ، سڀ کان وڏي غلطي آهي.

▲ ۴- مارچ ۱۹٦٧ع کان سنڌي شاگردن جي اها تحريڪ هلي، جنهن نيٺ آمر کي لاهي وڌو، ۽ ون يونٽ جو ڦهري ڪوٽ ڊاهي پرزا پرزا ڪري ڇڏيو. پر انهيءَ آمر جو سات ڏيندڙ اڃا به اسانوٽ وينا آهن. اهي- جيڪي سنڌ ۾ رهي، سنڌوءَ جو پاڻي پي، سنڌ جو ان کائي به سنڌ سان غداري ڪندا رهيا آهن. جڏهن ون يونٽ جي ڪوٽ ۾ ڏرڙ پئجي رهيا هئا، ته انهن، هنکي بچائڻ لاءِ ٽوٽيو ۽ ٽنيا ڏنا. اسانجي، ۽ اسانجي تحريڪ خلاف آمرجي ڇاڙتي سان سازشون

ڪيون، ۽ اڃا به ڪونه ٿا گهٽائن. اهي، جيڪي سنڌ ۾ پناهه وٺڻ آيا، اڄ اسانکي پنهنجي اڳهي مان ڪڍڻ گهرن ٿا. اهي، جيڪي چوويهه سال گذرڻ کانپوءِ به، سنڌ سان وفادار نه ٿي سگهيا، سي وري پنهنجي ڀين ساٿين (بهارين) کي هٿي گهرائڻ چاهين ٿا. آهي بهاري، جيڪي چوويهه سال بينگالين جي خلاف سازشون ڪندا رهيا. آنهن کي هٿي جا سازشي سڌڻ ٿا گهرن، ته جيئن انهن جي طاقت وڌي ۽ اهي، سنڌ جي اصلي رهاڪن کان انهن جو رهيل بچيل به ڦري، وطن ۾ ئي بي‌وطن ڪن.

▲ اهي، چوويهه سالن کان اسانجي زمين تي رهي به اسان سان ملي نه نه سگهيا، پر هر موقعي تي اسانکي نقصان رسائيندا رهيا آهن، انهن جا ليڊر موقعي پرست آهن، انهن هميشه آمرن ۽ سامراجين جي چاڙتن جو ڪردار ادا ڪيو آهي. انهن جو بي ضمير ليڊر **عثمان ڪئنيڊي** آهو شخص آهي، جنهن سامراجيت خلاف ڪڍيل جلوس ۾ آمريڪا جي صدر 'ڪئنيڊيءَ' جو بهروپ ڀريو هو (آهو جلوس ڪئنيڊيءَ سان نفرت جي اظهار لاءِ ڪڍيو ويو هو)، پر پوءِ 'ڪئنيڊيءَ' جو پڇ پنهنجي نالي سان چنبڙائي ڇڏيئين. هيءُ، آهو شخص آهي، جڏهن مير رسول بخش ٽالپر ڪراچي جيل مان ڇٽي، حيدرآباد آيو هو (ايوب جي آخري ڏينهن ۾)، ته آنهيءَ جلوس ۾ 'عثمان'، مير رسول بخش واري ٽرڪ تي سوار هو، ۽ ايوب خلاف نعرا پئي هڻيائين، ۽ مطالبو پئي ڪيائين ته: 'ايوب يڪدم استعفيٰ ڏي.' ۽ هيءُ، آهو ساڳيو شخص آهي، جنهن ڪجهه ڏينهن کانپوءِ ايوب جي فائدي ۾ پنجاهه هزار غدارن جو جلوس ڪڍرايو، ۽ جيئي سنڌ پارڪ (حيدرآباد) ۾ بڪ هڙتال تي ويٺل بيگناهه سنڌي سپوتن تي، زبردست پٿر بازي ڪرائي (انهيءَ وقت پارڪ ۾ بڪ هڙتالي شاگرد ۽ ٻيا سنڌي ملائي ڪُل يارنهن ڄڻا هئا). انهيءَ ساڳئي عثمان‌ڪئنيڊيءَ ايوب خان جي حمايت ۾ بڪ هڙتال ڪئي (ته ايوب استعفيٰ نه ڏي). هيءُ، آهو ساڳيو شخص آهي، جنهنکي مون پنهنجي اکين سان، ۱۴- فيبروري ۱۹۶۹ع تي ڦبل عام هڙتال ۾، **ڪئپٽن عثمان علي عيساڻي** کي پنهنجي ڪُلهن تي کنيل ڏٺو، ۽ نعرا هڻندي ٻڌم: 'ڪئپٽن

عيسائي زنده باد'، 'همارا ڊپٽي ڪمشنر زنده باد'. ۽ انهيءَ ساڳئي عثمان، ٻن ٽن ڏينهن کانپوءِ (ڪمشنر مسرور جي پنشن ڏيڻ ڪري) 'ڪئپٽن عيسائي مرده باد' جا نعرا هنيا.

▲ ٢٦- جنوري ١٩٧٠ع ۾ مهاجرن جي ليڊر **نواب مظفر** ۽ **صدرالدين انصاري** جي چوڻ تي سنڌي اخبار **هلال پاڪستان**، سنڌين جي هوٽل **حبيب**، سنڌين جي پيٽرول پمپ، سنڌين جي ڊيري، سنڌين جي دڪانن ۽ گهرن کي باهيون ڏنيون ۽ زبردست ڦرمار ڪئي. 'ظفر' اهو شخص آهي، جنهن سنڌ ۾ ويهي سنڌين خلاف. مهاجر، پنجابي، پٺاڻ محاذ ٺاهيو (۽ هاڻ وري رستن، موٽرن ۽ گاڏين تي اردوءَ ۾ پوسٽر لڳل آهي: سنڌي، پنجابي، بلوچي، پٺاڻ اتحاد زنده باد) ٢٦- جنوري ١٩٧٠ع جو ڏينهن حيدرآباد ۾، سنڌين لاءِ قيامت جو ڏينهن ٿي گذريو، ٻئي ڏينهن ڪراچيءَ جي نامنهاد **قومي اخبارن** (اردو اخبارن) لکيو ته: 'سنڌي شاگردن جلوس ڪڍيو، ڦرمار ڪئي ۽ باهيون ڏنيون.' پاڪستان جي ٻين شهرن ۾ اهو تاثر ڦهلايو ويو ته اهي باهيون، ۽ ڦرمار سنڌي شاگردن ڪئيون.

▲ ها، اِها ڳالهه اسانجي دل ۾ ٻري پئي. اسين بي ضمير ۽ بي غيرت نه آهيون. اسان هميشه حق جو آواز بلند ڪيو آهي، سچ جو ساٿ ڏنو آهي. اسان 'هٿ نوڪيو' ۽ 'پيچ ٽڪائو' تيڻ نه ڪڏهن قبوليو آهي، ۽ نه قبوليندا اسين. اسين سنڌي رحمدل، بهادر، مهمان نواز ۽ صابر آهيون، پر اسانجي صبر جو پيمانو هاڻي ڇلڪجي پيو. اسانجي خلاف ٿيندڙ هڪ به سازش هاڻ نه اسين برداشت ڪنداسين ۽ نه ڪامياب ٿيڻ ڏينداسين.

▲ ڪاش! ڪو **مير رسول بخش ٽالپر** کي اهي ڳالهيون سمجهائي، ته سائين، انهن اوهانکي ووٽ نه ڏنا هئا. اسانکي خبر آهي ته اوهانجي ٽڪيٽ ۾، جتي به اِهي گهٽائي ۾ هئا، اوهانکي اتان فتح حاصل نه ٿي سگهي. مير صاحب، **سيد قمرالزمان شاهه** جي ٽڪيٽ مان بيهو ها، ته شايد پوءِ اوهانکي احساس ٿئي ها. صدرالدين انصاري، جميل احمد ۽ ڪي-بي-جعفر آهي مهاجر ليڊر آهن، جن ٢٦- جنوريءَ تي

سنڌين خلاف مهاجر غنڊن کي پڙڪايو هو. ۽ اڄ اهي اوهانجي استقبال لاءِ اسٽيشن تي 'مرحبا' جا 'بينر' هڻي، هيڏان لڳن ٿا: 'منجانب، صدرالدين انصاري'. انهن ايوب ۽ مسرور جي چمچن هاڻ ويس مٽائي، چمچاگيري ۽ کي 'منجانبي' جو لباس پارايو آهي. حقيقت ۾ اهي ڦٽيل نانگ وانگر ڪاوڙ ۾ وراڪا پيا کائن. هينئر سنڌن اڪثريت ڪانهي، پر جي سنڌن مددگار بهاري اچي ويا، ته پوءِ پوري طاقت سان سڀ کان اڳ اوهانکي ۽ اوهانجي پارٽيءَ کي ئي ڏنگيندا. پوءِ اڪثريت انهن جي هوندي، پوءِ نه ڪو سنڌي ميمبر چونڊجي سگهندو، ۽ نه سنڌين کي نوڪريون ملنديون. پوءِ سنڌين کي ڌڪا ۽ ٿاٻا.

▲ پر نه، اسين ائين ٿيڻ ڪڏهن به نه ڏينداسين. هيءَ ديس اسانجو آهي. هن ديس جا مالڪ اسين آهيون. جيئن اسين چاهينداسين، تيئن ئي ٿيندو. اسانکي ۴- مارچ جو ڏينهن ياد آهي، جڏهن اسانجو رت وهي سگهي ٿو، ته اسين رت وهائڻ به ڄاڻون. اسين نه فقط بنگلا ديش مان بهارين کي هتي نه اچڻ ڏينداسين، پر اهو به مطالبو ڪريون ٿا ته: مهاجرن جو وڏو تعداد سنڌ ۾ آهي، انهن کي هر صوبي جي آباديءَ جي تناسب سان، سنڌ مان ڪڍي ٻين صوبن ۾ آباد ڪيو وڃي. انهن نه فقط اسانجي زبان کي ختم ڪرڻ چاهيو آهي، پر اسانجي تهذيب ۽ ثقافت کي به ميسارڻ جون ڪوششون ڪيون آهن، ۽ ڪن پيا.

▲ انهن جي اخبارن کي **قومي اخبارون** چيو ٿو وڃي. ڇا پاڪستان ۾ **اردو** نالي به ڪا قوم وسي ٿي؟ جنهن قوم کي پنهنجو وطن ڪونهي، اها قوم ڪانهي. ۽ اها قوم ڪانهي، جيڪا جنهن ڌرتي تي وسي، انهيءَ جي دشمن هجي. اهي سنڌ ۾ رهن ٿا، پر سنڌ جا دشمن آهن. جنهن ڌرتي تي وسن ٿا، انهيءَ کي ناس ڪرڻ جي ڪوششون ڪن ٿا.

▲ اسين، ۴- مارچ جو ڏينهن فقط پراڻي ياد تازه ڪرڻ لاءِ نه پيا ملهايون، پر اسين اهو ياد ڏيارڻ چاهيون ٿا، ته اسين ظلم ۽ ناحق جي خلاف نه فقط آواز آٿاريندا آهيون، پر پوري طاقت سان مقابلو به ڪري ڄاڻون. انهيءَ ڏينهن اسانجا جوڌا، پنهنجا حق وٺڻ لاءِ ميدان ۾ نڪري

آيا هئا. اهو آواز، آهو سانٽ، اها همٿ فقط ون يونٽ ٽوڙڻ لاءِ نه هئي، پر پنهنجي ديس ۾ ٿيندڙ هر برائيءَ جي خلاف پڻ هئي. جهڙيءَ ريت اسان پنهنجي خلاف ٿيندڙ هر سازش کي ناڪام بڻايو آهي، هاڻ به بڻائيندا سين. ڌاريا ۽ سامراجين جا ڇاڙتا اسان ۾ ڦوٽ وجهڻ جون ڪوششون ڪري رهيا آهن ۽ اردو اخبارون سڌو سنئون انهن جي مدد ڪري رهيون آهن. سنڌي طالبا ۽ گهرون اسانجي خلاف آهن، هو موقعي کان فائدو وٺي اسانجي طاقت ٽوڙڻ گهرن ٿا. اسانکي گهرجي ته اسين انهن جي مظاهرن ۽ گهيرائو اور جلائو کي ڪامياب ٿيڻ نه ڏيون. هتي جون عمارتون، رستا، ٽرئفڪ سنگل، بسون، اسڪول، ڪاليج ۽ سرڪاري آفيسون سڀئي سنڌ جي ملڪيت آهي. اهي ڌاريا ۽ سامراجين جا ڇاڙتا انهن کي تباهه ڪري، اسانجي سنڌ کي نقصان رسائڻ ٿا چاهين. اسين انهن کي سنڌ سازشن ۾ ڪامياب نه ٿيڻ ڏينداسين.

جيئي سنڌ — جيئن سنڌ جا جوڌا

هيءُ پرچو

▲ سهڻيءَ جو هيءُ پرچو، ڏاڍي تڪڙ ۾ ڪڍيو ويو آهي. گهڻن ليکڪن جا ليک دير سان پهتا. ٤ - مارچ تي لکيل مسعود نورانيءَ جو مضمون، تاريخي حيثيت رکي ٿو، جنهن جو هن پرچي ۾ اچڻ تمام ضروري هو، انهيءَ مضمون جي طوالت ڪري ٻين گهڻن شين کي هن پرچي مان ڪڍي، ٻئي پرچي لاءِ رکيو ويو آهي. اسين رسول بخش پليجي، رشيد ڀٽي، حميد سنڌي، آمر جليل، قمر شهباز، يوسف لغاري، ملڪ نديم، زيب ڀٽي ۽ مير محمد پيرزادي محمد يوسف ميمڻ کان معافي ٿا گهرون، جو سندن لکڻيون هن پرچي ۾ شامل نه ڪري سگهياسين. (جيتوڻيڪ انهن اسانجي گهُر تي ٿي پنهنجيون لکڻيون موڪليون هيون.)

▲ وقت گهٽ هئڻ ڪري اسين سنڌ جي گهڻن سياسي ليڊرن ۽ شاگردن جون تصويرون به نه ڏئي سگهياسين. تنهن لاءِ اسانکي افسوس آهي.

— طارق اشرف

نؤجوانو!
لطيف سنڌ جو آواز آهي، سنڌ جي جان آهي، سنڌ جو ايمان آهي. ڪيس سمجهو!

ويئي وَرَ نه پون - سُتي ملن نه سپرين
جيڪي رُئن رڙن - ساجن ملي تنکي -

'لطيف' پنهنجي زندگي ۾ حسن ۾ وراهي آهي. هڪ سچيءَ دنيا ڪائنات جي زندگي، ٻيو آهي انساني روح - دنيا ۽ روح کي سينگارڻ لاءِ سچي حياتي ڪم ڪرڻو آهي ۽ ڪم ڪرڻ گهرجي.

تنيءَ ٿڌيءَ ڪاه، ڪانهي ويل وهڻ جي
متان ٿيي ٿي اونده، پير نه پسين ٻرينءَ جو.

پنهنجي زندگي کي، پنهنجي روح کي، سادگيءَ، سچائي، عشق ۽ علم سان سينگاريو. سنڌ کي جيارڻ جو اهوئي تريقو آهي. ٻُرائين کان پاسو ڪريو، اخلاق جا پهاڙ بنجو. شل ڌڻي رحم ڪري!

قاضي فيض محمد، نوابشاھ

چوٿين تاريخ مارچ، سڄي سنڌ جي سجاڳيءَ جو پهريون ڏينهن آهي، سنڌ جي نئين نسل رت ڏئي، لٺيون ۽ لوڙهيون جهلي، جيلن جا ڪڙا ۽ ڪلف ڪڙڪائي، سنڌ جي اميدن ڀري صبح جو آغاز ڪيو.

سنڌ ۽ سنڌين لاءِ اهو متبرڪ ڏينهن آهي، يادگار ڏينهن آهي، ۽ سنڌ جي تاريخ ۾ اهو ڏينهن هڪ خاص باب جو سنهري عنوان ٿيڻ وارو آهي. انهيءَ ڏينهن تي سنڌ جي نئين نسل، پنهنجا حق طلب ڪيا، ٿيندڙ ڌاڌاين زور ۽ زبردستي خلاف آواز اٿاريو ۽ انهن سڀني استبدادي قوتن جي مقابلي ۾ اعلانِ جهاد ڪيو، جن سنڌ ۽ سنڌين کي جائز حقن کان هميشه محروم رکڻ لاءِ سازشون سٽيون هيون!

جيڪا جدوجهد ۴- مارچ تي سنڌ جي غيور فرزندن شروع ڪئي، اها تيسين برابر جاري رهندي، جيسين اهي سڀئي زيادتيون، زبردستيون ۽ نا انصافيون- جيڪي سنڌ مٿان ٿي چڪيون آهن- ختم نه ڪيون وينديون! جيسين ظلم ۽ ڌاڌائيءَ شڪست کائي، حق ۽ انصاف اڳيان ڪنڌ نه نوايو آهي، تيسين سنڌ جي هر سال جو هر هڪ ڏينهن ۴- مارچ آهي!

زنده باد ۴- مارچ!

پير حسام الدين راشدي، ڪراچي

جي - ايم - سيد

جنهن سڀ کان اڳ سنڌ جي حقن لاءِ تحريڪ هلائي

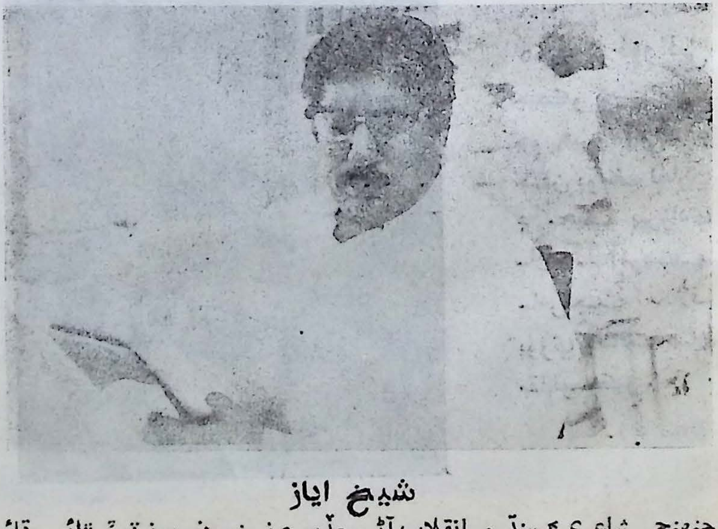

شيخ اياز

جنهنجي شاعريءَ سنڌ ۾ انقلاب آڻي ڇڏيو ۽ نيٺ ون- يونٽ ٽوڙائي ڇڏائين

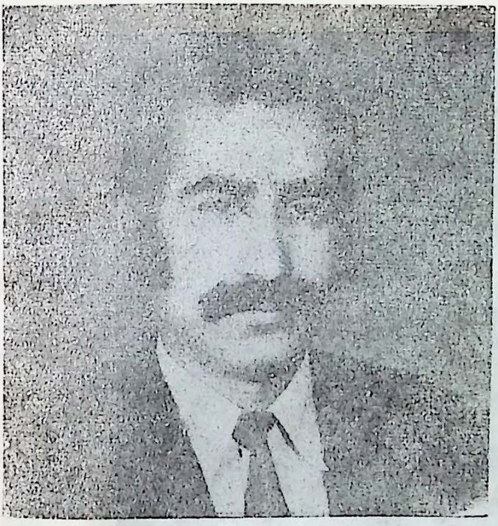

يوسف لغاري

۴- مارچ جو هيرو، جنهن آمريت ۽ سامراجيت خلاف سڀ کان اڳ پوري طاقت ۽ بهادريءَ سان مقابلو ڪيو.

مسعود نوراني

جيڪو پڻ ۴- مارچ جو هيرو آهي. ۽ جنهن يوسف لغاري ۽ مجيب پيرزادي سان گڏ آمريت ۽ سامراجيت خلاف پوري طاقت سان مقابلو ڪيو.

ڪراچيءَ جا ميزبان

ڪھاڻي

نجم عباسي

حميد سنڌي

جنهنجي مخزن 'روح رهاڻ' سنڌين
کي سجاڳ ڪيو.

ڪامل راڄپر

يوسف ڏاهر

لالا قادر

نجم عباسي

ڪراچيءَ جا ميزبان

فلم جي وچ واري انٽرول ٿي. هال ۾ هلڪي روشني ڦهلجي ويئي. ماڻهو چانهه، پان ۽ سگريٽ ڇڪڻ لاءِ ٻاهر وڃڻ لڳا. ڪي ٿورا اسان وانگر ويٺا ئي رهيا. ان وقت هڪ سوٽ بوٽ وارو نوجوان ڇوڪرو ڦري اسانجي سامهون آيو، ۽ حسبَ سان هرهڪ کي ٻاڪر پائي "جيئي سنڌ، جيئي سنڌ" چئي گڏجڻ لڳو. نه رڳو ايترو، پر هن اسانکي ويڙهيل اجرڪن کي به ٿي چميو ۽ ساڳئي وقت چوندو ٿي ويو، "جيئي آجرڪ"، "جيئي پٽڪو"، "جيئي سنڌ".

اسين ڪي دوست ڪراچي گهمڻ ويا هئاسين. هن وقت فلم ڏسڻ آيا هئاسين. سياري جي مند هئي، ان ڪري اسان سيني کي اجرڪ ويڙهيل هئا، ۽ هونءَ به سڄو لباس اسانجو پنهنجو ٻهراڙيءَ وارو هو: ڪانڇ، قميص ۽ مٿي تي پٽڪو.

هي ڇوڪرو، جو اوچتو اهڙي اوپري هنڌ ۽ اهڙي حسبَ سان اچي مليو ته حيراني وٺي ويئي.

مون به آئي ٻيهي، ٻاڪر پائي، هنکي هٿ ڏنو. هن ته منهنجا هٿ به چميا ۽ آجرڪ به چميو ۽ جيئي سنڌ وغيره چوندو رهيو. پريان ڪجهه ويٺل ماڻهو عجيب نگاهن سان اسانجي طرف نهارڻ لڳا.

ان سمي، سنڌ، سنڌين ۽ سنڌي زبان جي باري ۾ هلچل هلندڙ هئي. مان ٻهراڙيءَ جو آهيان، پر پڙهيل ڳڙهيل آهيان، ۽ اخبارون به باقاعدي پڙهندو آهيان. ان ڪري سمجهيم ته هي ڇوڪرو به ڪو قومي خيالن وارو آهي.

چيائين، "مان پنيان ويٺو هوس، توهانکي هن سهڻي سنڌي پوشاڪ ۾ ڏسي دل پرجي آيم، هن پنهنجي ديس ۾ جتي سنڌي ڳالهائيندڙ ۽ سنڌي پهريندڙ سنڌي، قسمت سان ڏسبا آهن، اتي توهانکي ڏسي خوشيءَ جي لهر آيري آيم:

توهين سنڌ جي سونهن آهيو،
توهين سنڌ جا سپوت آهيو،
توهان تي سنڌ کي ناز آهي،
جيئي اجرڪ، جيئي پٽڪو، جيئي سنڌ."

هو اهڙي انساهہ ۽ شوق مان ڳالهائي رهيو هو ۽ ايترو خوش ٿي نظر آيو، ۽ اسين هن ساري قصي ڪري منجهي پيا هئاسين ۽ حيران هئاسين، ان ڪري ڪو اکر ئي ڪونہ اڪليو.

ايستائين انٽر ول پوري ٿي، ۽ وري اوندهہ ٿي ويئي. ماڻهو موٽي اچي واپس وهڻ لڳا هئا.

هن ويندي چيو، "چڱو ڀائو، جيئي سنڌ."

هنجي وڃڻ کانپوءِ اسان مان هڪڙي سنگتيءَ چيو، "يار، ڪريو خبر، ڪير همراهہ هو؟"

اسان مان تہ ڪنهن بہ هنکي نہ ٿي ساڃاتو. نہ ڏٺل، نہ ٻڌل.

ٻئي سنگتيءَ شبهو ظاهر ڪيو تہ، "يار، هي ڪو شهري لليجو تہ ڪونهي، متان اسانکي ڀهراڙيءَ جا ڄٽ سمجهي ڪو ٺڳيءَ جو ناهہ رٿيو هجائين."

هنجي اها ڳالهہ مونکي پڻ ڪُسڪي.

ڇوڪرو ڏسڻ ۾ ڪاليجي شاگرد ٿي آيو. بهترين انگريزي ڪپڙا پهريل هئس، پٽيان ڪيارڙيءَ تي وار وڌيل، خط اڌ ڳڃي تائين اڻ ڪوڙيل، رنگ جو پورو، بدن ڀريل.

فلم شروع ٿي ويئي هئي، اسين انجي ڏسڻ ۾ مصروف ٿي وياسين.

فلم پوري ٿيڻ تي هجوم سان گڏ رڙهندا ٻاهر آياسين.

رستي جي ڪناري تي اهو ڇوڪرو، هڪڙي ڪاري پيلي ٽيڪسيءَ جي پرسان، اسانجي انتظار ۾ بيٺو هو. ٽيڪسيءَ جو ڊرائيور، هڪ ٿلهو متارو حبشي اندر ويٺل هو.

اسانکي ڏسي، ڇوڪري جي چهري تي مرڪ ڇانئجي ويئي.

ڏاڍي سِڪَ مان چيائين، "ڀاڻو اچو، وهو تہ اوهانکي اوهانجي گهر پهچائي اچان."

هنجي انهيءَ دعوت تي شايد اسان ٿنهي جي اندر ۾ پنهنجي

انديشي جي تصديق ٿيندي نظر آئي. وري به جواب ڏيڻ لاءِ منجهي پياسين.

هن دهرايو، ”ادا، اچو اچو، حجاب نه ڪريو.“

مون جواب ڏنو، ”نه، توهانکي تڪليف ٿيندي.“

هن ڪِلي چيو، ”اها تڪليف نه، پر منهنجي لاءِ وڏي خوشيءَ جي ڳالهه آهي.“

مون سوچيو: هو ’ايتري حُبَ‘ ۽ سِڪَ مان صلاح ڪري رهيو آهي، ڇو نه قبول ڪجي:

قـــرب ڪٺورو پٺبو پٺبو،
زهر جي آهي، زندگي ڏيندو.

۽ شايد اهو خيال ساڳئي وقت اسان ٽنهي سنگتين جي دل ۾ پيدا ٿيو ته: ’جي هو نڳ آهي ته اسين به ڪراچيءَ جا واقف ۽ ٿي ڊنگ جوان آهيون، هي وات ڳاڙهو ڇوڪرو اسانکان ڏاڍو ڪونه ٿيندو،

مون پنهنجي ساٿين کي چيو، ”اچو وهو.“

هن اسانکي پويان وهاري، موٽر جو دروازو بند ڪيو، ۽ پوءِ پاڻ اڳين جڳهه تي ٿي ويٺو.

اسان ڏي مهڙ ڪري پڇيائين، ته ”يائو، ڪيڏانهن هلبو؟“

اسان ڪياماڙيءَ تي رهيل هئاسين. ڊرائيور کي چيائين، ”ابا هل ڪيا ماڙي.“

هو ڳالهائيندو رهيو. هو اسان تي حاوي پئجي ويو هو. اسانکي نه ڪجهه سمجهه ۾ ٿي نه ٿي آيو، ته ڇا جي باري ۾ ڳالهايون، ۽ ڇا جواب ڏيون. بس، ماٺ ۾ هڏندا رهياسين.

”هيءَ ڪراچي آهي، سنڌ جي دل ۽ دماغ، سنڌين جي رتَ ستَ ۽ پگهر پورهئي مان پليل. جوان ٿي پين جي ورُ چڙهي ويئي آهي. حالت اها آهي جو هتي سنڌي سڏائيندي به ڊپ ٿو ٿئي، سنڌي ڪپڙا پائڻ ۾ گهبرايون ٿا، پنهنجي گهرن ۽ دُڪانن تي سنڌيءَ ۾ بورڊ هڻڻ جي همت ڪانه ٿي ٿئي. هتي جيڪي نيون ڪالونيون ۽ نيون رٿائون ٺهن ٿيون، اتي سنڌين کي پٽَ نه ٿا ڏنا وڃن. هتي يونيورسٽيءَ مان سنڌيءَ کي نيڪالي ڏني ويئي آهي، ۽ سنڌيءَ اسڪولن

ڪي ختم ڪرڻ لاءِ هڙ ئي حيلا هلايا ويا آهن.“

جڏهن ريڊيو پاڪستان وٽان لنگهڻ لڳاسين، تڏهن چوڻ لڳو:

”هي ريڊيو پاڪستان آهي، جو سنڌ جي سڀوري سرزمين تي آهي، پر سنڌي پروگرام کي رڳو اڌ ڪلاڪ ڏنو ٿو وڃي، رڳو اڌ ڪلاڪ! عربي، پارسي ۽ ٻين غير ملڪي ٻولين کي به ان کان وڌيڪ وقت ڏنو وڃي ٿو.... ريڊيو رڳو ٻوليءَ جي ترقيءَ جو ذريعو نه آهي، پر ٽيليويزن ۽ ريڊيو هڪ معاشي حل به مهيا ڪن ٿا. جي سنڌي ٻوليءَ کي انجو پوريءَ ريت وقت جو حقي حصو ڏنو وڃي ته ڪيترن ئي سنڌي اديبن، فنڪارن ۽ ملازمن لاءِ روزگار جو وسيلو ٿي سگهي ٿو.“

ڊو ميڊيڪل ڪاليج جي پرسان پهتاسين ته چيائين، ”هي ڪاليج سنڌين شروع ڪيو هو، ان واسطي هنن کي الائي ڪيترا ورهيه جاکوڙ ڪرڻي پيئي ۽ پنهنجي هڙان پيسا ڏيڻا پيا، پر اڄ ان ۾ سنڌي شاگرد کي آڱرين تي ڳڻڻ جيترا مس داخل ڪيا وڃن ٿا.“

جڏهن سنڌ مدرسي جي سامهون ٿي لنگهياسين، تڏهن چوڻ لڳو، ”مون ٻڌو آهي ته پاڪستان ٺهڻ وقت جڏهن پناهگير هتي پهتا، تڏهن شاگردن کي موڪلون ڏيئي، اسڪول، ڪاليج ۽ هاسٽلون خالي ڪرائي، هنن کي رهايو ويو. سنڌين جيءَ ۽ جان سان، مال ۽ پيسي سان هنن جي آجيان ڪئي. ان وقت ڪنهنجو به ايڏانهن خيال ڪونه ويو ته هي ’اُٺ ڏاندي ڪي، ٿي ويٺي ٻورچياڻي‘ وانگر ڪندا. جيتوڻيڪ اهو هن صديءَ جو وڏي ۾ وڏو ڪوڙ آهي، ته ٻاهران آيل، اصل سنڌين کان تعداد ۾ سرس آهن، پر جيڪڏهن ائين هجي به، تڏهن به جي ڪو پنهنجي پنهنجي گهر ۾ ايترا مهمان ٽڪائي ٿو، جن جو عدد سندس گهر جي ڀاتين کان وڌيڪ آهي، ته انجو مطلب اهو نه آهي ته ميزبان پنهنجو سڄو گهر مهمانن جي حوالي ڪري ڇڏي، ۽ مهمان ئي ان گهر جو چرخو هلائين، ۽ ميزبان پنهنجي مادري زبان ۽ قومي سڃاڻپ ترڪ ڪري مهمانن واري ٻولي ۽ تهذيب اختيار ڪن.

”اسانجي ملڪ ۾ ته جو پنهنجا حق گهري، انکي غدار سڏيو ٿو وڃي.“

اکهيو ڪائو ڪچ، ماڻڪن موٽ ٿي،
پلئه پائي ســچ، آچيندي لڄ مران.“

ڪن رستن تي رڪيل نون نالن ڏانهن ڏيان ڇڪائيندي چوڻ لڳو: ”سنڌ سڳوريءَ جي شهرن جي رستن، عمارتن ۽ پلين تي اهڙن شخصن جا نالا رکيا ويا آهن، جن جو ڪڏهن به سنڌ ۽ سنڌين سان واسطو نه رهيو، جن ڪڏهن به سنڌين ۽ سنڌي زبان ۽ سنڌ وطن واسطي ڪجهه به ڪين ڪيو. سنڌ جي سرزمين تي انهن جو ڪهڙو ڪم؟ ڇا اسانوٽ انهن کان به وڌيڪ عزت ۽ مرتبي واريون، خوبين ۽ خصلتن واريون هستيون موجود ڪين هيون يا ڪين آهن؟ پرڏسجي ٿو ته سنڌ جي هر ڪا چڱي شي انهن جي اکين ۾ ڪنڊو ٿِي ٿي لڳي. هنن جي لاءِ ته اهي شخص به سنڌين کان وڌيڪ عزت جي لائق آهن، جن ساري ڄمار بادشاهي درٻارين ۾ نرڙ گسائيندي ۽ وقت جي حڪومت جي واڪاڻ ۾ گيت ڳائي نڙي خشڪ ڪندي گذاري. هي ته هتي هوندي به آتي جي اوليائن جا عرس ملهائيندا، ۽ گهٽي گهٽيءَ ۾ قواليون ڳائيندا آهن. هنن ڪڏهن به لطيف سائين يا سچل سرمست جو عرس ڪين ملهايو هوندو. هي ته ٻاس ٻاسيندا ته به آتي جي پيرن فقيرن جي، ۽ پوءِ خاص ان مقصد لاءِ هندستان وڃي انهن جي درگاهن تي ٻاسيل نذرانا ڏيندا ۽ خير خيراتون ڪندا.“

هو ڳالهائيندو رهيو. اسانجي دماغ جون دريون کلنديون رهيون، اکيون ڦاٽنديون رهيون. هن ڇوڪري ۾ ايتري ڪڙاڻ ڇو آهي؟ هن ڇا ڇا ڏٺو آهي؟ ۽ ڇا محسوس ڪيو آهي؟ هن کان پڇون ته سهي ته: پاڻڙا تون ڪير آهين؟ اسانکي هي ڳالهيون ڇا لاءِ ٻڌائي رهيو آهين؟

ميري ويدر ٽاور وٽ، اسان ڏي منهن ڪري چيائين، ”يارو، اچا توهان سان گهڻيون ڳالهيون ڪرڻيون آهن، هيڏانهن هڪ سنڌيءَ جي هوٽل آهي ۽ دير تائين کليل هوندي آهي. اتي هلي ويهي ٿا چانهه به پيئون ۽ ڪچهري به ڪريون.“

۽ اسانجي جواب جي انتظار ڪانسواءِ ڏي ڊرائيور کي اشارو ڪري، ساڄي پاسي هڪ گهٽيءَ ۾ موٽر موڙڻ لاءِ چيائين. ڊرائيور

۽ بنا دير اوڏانهن گاڏي ڦيرائي .

اسانجو شڪ هڪ دفعو وري تازو ٿيو، ۽ موٽر جي اونده ۾ ٿي هڪ ٻئي ڏي نهاريوسين. منهنجي پٽر ۾ ويٺل سنگتيءَ ٽونٽ هڻي، مونکي ڄڻ ته خبردار ڪرڻ چاهيو.

اڌ رات جو هڪ وڃي چڪو هو. رستن تي اچ وڃ گهٽجي گهٽجي ويئي هئي. هي گهٽيون ته خالي خالي هيون. مٿي ماڙين ۾ ڪن ايڪڙ ٻيڪڙ گهرن جي درين مان روشني چمڪي رهي هئي.

گاڏي ويران گهٽين مان ٿيندي، اچي هڪ معمولي قسم جي هوٽل وٽ بيٺي. اندر ڇهن پنجن ميزن جي چوڌاري ڪاٺ جون بينچون پيل هيون. پنج ڇهه ماڻهو انهن مان ڪن تي ويٺا هئا، ۽ چانهه جون سُرڪون ڀرڻ سان گڏ ڳالهيون به ڪري رهيا هئا. رڪارڊ وڳا پئي.

ڇوڪري چيو، ” مان هوٽل واري کي چئي ٿو اچان، ته اسان لاءِ چانهه هتي کڻي اچي. موٽر ۾ وهندي ڳالهيون به ڪنداسين ۽ چانهه به پيئنداسين .“

هو در کولي لهي ويو . ڊرائيور ويٺو رهيو . هوٽل جي در وٽ رکيل ميزڪرسيءَ تي ويٺل سان ياڪر پائي وڃي مليو، ۽ هن سان ڳالهائڻ لڳو. اسين آواز سمجهي نه ٿي سگهياسين.

اسانجي اندر ۾ اڻ تڻ وڌڻ لڳي: هي ڪهڙيون ٿا ڳالهيون ڪن، ڪهڙي ٿا سازش سٽين!

هو مُرڪندو مُرڪندو موٽي آيو.

”مان ڏهن ميلن تان هلي به اچي هن هوٽل جي ماني کائيندو آهيان. ان ۾ مونکي سنڌي ڪاڌي جو سڳنڌ ايندو آهي ۽ منهنجي هيانءَ کي روحاني فرحت حاصل ٿيندي آهي. خبر اٿوَ هن هوٽڙيءَ جو مالڪ پاڪستان کان اڳ ڪراچيءَ جي وڏي ۾ وڏي هوٽل جو مالڪ هو. پاڪستان ٺهڻ ڪانپوءِ ڌمڪائي، ڊيڄاري ۽ فريب ڏيئي هنکي ان ملڪيت کان محروم ڪيو ويو، ڇاڪاڻ ته هو سنڌي هندو هو .“

اتي اهو هوٽل جو مالڪ به موٽر وٽ اچي پهتو . هنکي

ڪاٽنچ قميص پهريل هئي ۽ مٿي تي جناح ٽوپي. اچڻ سان ئي ٻئي هٿ ٻڌي چيائين، ”اڌل، ڀلي ڪري آيا.“

اسان موٽ ۾ چيو، ”ڪاڪا، خير هوندءِ.“

سنڌين کي ائين هڪ ٻئي کي ڪيڪاريندو ڏسي، ڇوڪرو ٻهڪي رهيو هو. هنجو چهرو مُرڪون ئي مُرڪون، مسڪراهٽون ئي مسڪراهٽون هو.

پوءِ واڻئي چيو، ”مان وڃي ٿو توهان ڏي چانهه موڪليان.“

چانهه اهڙي مزيدار هئي جو ڇا ڳالهه ڪجي. ان ۾ پنن ۽ کنڊ سان گڏ، سنڌي قرب جو ميناج ۽ سنڌي هٿن جي سچائي به گهوليل هئي، مونکي وري به شڪ ڪانه ويو ته ان ميناج ۽ سواد جي ڍڳ ۾ ڪو نشو ته ڪونه ملايو ويو آهي.

چانهه پيئندي مون کان رهيو نه ٿيو ۽ پڇيو مانس، ”پائو، تو اهو ته ڪونه ٻڌايو ته تون ڪير مڙس آهين؟“

چيائين: ”هيترو اهو ئي ٻڌائڻ ڪافي آهي، ته مان هڪ سنڌي آهيان. هڪ سنڌيءَ لاءِ ڪنهن ٻئي سنڌيءَ سان واقفيت هجڻ ئي وڏي ۾ وڏو ناتو آهي. مان توهانکي اهو ڪونه ٻڌائيندس، ته منهنجو پيءُ ڪير آهي. هو هڪ وڏو آفيسر آهي. هنکي سدائين اهو فڪر دامنگير رهندو آهي ته هنجو عهدو ڪيئن قائم رهي. ان لاءِ پين ڳالهين سان گڏ، هنجي اها ڪوشش به هوندي آهي ته هنجا بالا آفيسر اهو ڀانپي نه وڃن، ته هو ڪو سنڌي آهي، يا جي سنڌي آهي ته سنڌي نواز به آهي. انهن پنهي حالتن ۾ هنجو عهدو خطري ۾ اچي سگهي ٿو. منهنجو ننڍپڻ ته ٻوٽن ۽ ننڍن شهرن ۾ گذريو آهي، پر جڏهن کان بابو وڏو عملدار بنيو آهي، تڏهن کان ڪراچيءَ ۾ رهون ٿا. هاڻي ته ماحول جو اثر ۽ بابي جي نوڪريءَ جون اهي مجبوريون آهن، جو اسان گهر ۾ سڀ ڀائر ڀينر ڇائي ڄم کان اردو ڳالهايون ٿا، بابو ۽ امان به اولاد سان اردو ڳالهائين. بابي جو ته مونکي خاص ڇوڻ آهي ته جڏهن ڪو غيرسنڌي آفيسر اسانجي گهر اچي ته هنجي سامهون سنڌي هرگز نه ڳالهائيندو ڪر. ٻارن تي هندستاني ۽ فلمي طرز جا نالا رکيا پيا وڃن. پر جڏهن کان مون ۾ سنڌي قوميت جو احساس اپريو

آهي، ۽ مون سنڌي روشنيءَ ۾ دنيا ۽ پنهنجي حياتيءَ تي سوچيو آهي، تڏهن کان گهر ۾ بہ بغاوت شروع ڪئي اٿم. بابي جا اڙا غير سنڌي مهمان اچن تہ مان ان ڪمري ۾ وڃان بہ ڪونہ. گهر جا ڀاتي مون سان اردو ڳالهائين تہ مان هنن کي سنڌيءَ ۾ جواب ڏيان، ۽ سائن سنڌيءَ ۾ ڳالهايان، ۽ اوپري ٻولي ڳالهائڻ تي هنن کي ڇينڀيان ۽ شرمايان. نتيجو چڱو نڪري رهيو آهي. تنهن کانسواءِ مون پنهنجي گهر ۾ ون يونٽ ٽوڙي، سنڌ قائم ڪئي آهي. اهو هن طرح جو پنهنجو ڪمرو سنڌي سامان سان سجايو اٿم. آجرڪ، ڇٽ واريون چادرون، رليون، سنڌي ڀرت ڀريل گدين جا پوش، هالن جون جنڊيءَ تي نهيل کٽون ۽ ڪرسيون. سنڌي شيون استعمال ڪرڻ سان هڪ تہ اسين پنهنجي سڀيتا قائم رکون ٿا، جا سونهن ڀري ۽ وڻندڙ آهي، ۽ ٻيو تہ اسين سنڌي ڪاريگرن ۽ هنرمندن کي وڌيڪ روزگار مهيا ڪرڻ ۾ مدد ڪريون ٿا. سنڌ جو ڀرت جو ڪم، رليون، آجرڪون، ڇٽ جو ڪم، جنڊيءَ جو ڪم دنيا ۾ نفيس ترين ۽ حسين ترين شين کي جنم ڏئي ٿو. اسانجي سنڌ تہ سونهن ئي سونهن آهي.

"منهنجي ٻي صلاح آهي، تہ سنڌين کي ڏهاڙي صبح جو شاهہ لطيف جي رسالي جو ڪجهہ نہ ڪجهہ حصو پڙهڻ گهرجي، بلڪل اهڙيءَ طرح، جهڙيءَ طرح ماڻهو مذهبي ڪتابن جي تلاوت ڪندا آهن. ماڻهو تلاوت طوطي وانگر بنا ٻولي سمجهڻ جي ڪندا آهن، پر اسانکي شاهہ جو شعر نہ رڳو پڙهڻ گهرجي، پر انکي سمجهڻ جي بہ ڪوشش ڪرڻ گهرجي. شاهہ، هڪ پڪو سنڌي، سنڌي ٻوليءَ جو عاشق ۽ معمار، سنڌي قوم جو گهڻگهرو ۽ خوش ذوق انسان هو. اسانجا بزرگ، لطيف سائينءَ کي صفا غلط نموني پيش ڪن ٿا. هو هنجي شعرن کي مروڙي سروڙي، اهڙيون معنائون ۽ مطلب ڪڍي، اهي ڳالهيون ٻڌائين ٿا، جي مسجد جو ڪوبہ ٽرڊ ڪلاس ملو توهانکي ساري عمر ٻڌائيندو رهي ٿو. مارئي، سسئي، ليلا، نوري، ڄام تماچي، ڪونرو، سهڻي ميهار، ڏم وغيره کي روح، رسول ۽ رب سان مشابهت ڏيڻ ۾ هو ڪوبہ شرم محسوس ڪونہ ٿا ڪن.

جيتوڻيڪ شاهه صاحب انهن جي صورت ۾ اسانجي سماج جا جيڏا جاڳندا
ڪردار پيش ڪيا آهن، ۽ انهن مسئلن جو ذڪر ۽ حل ڏنو آهي،
جي اڄ به اسانجي روزمره جي رهڻي ڪرڻي ۾ اسان لاءِ پهاڙ بنيل آهن.

”لطيف سائينءَ اهي ڳالهيون عام ماڻهن لاءِ ڪيون آهن،
پر اسانجا بزرگ انهن کي آسماني ڳالهين جو رنگ ڏيئي، عام ماڻهن
کي، شاهه جي شعر کي سمجهڻ کان پري ڪري رهيا آهن. شاهه
صاحب انهن شعرن ۾ قوميت جي جذبي ۽ وطن جي سِڪَ جو بيان
آندو آهي، سماجي مسئلن ۽ مرد ۽ عورت جي لاڳاپن طرف ڌيان
ڇڪايو آهي، سنڌي سيپتا ۽ سنڌي ٻوليءَ جون اَمر تصويرون چٽيون
آهن، پرديسن جي روش جي اُڪنڊي ڪئي آهي:

ڌريان ڌي ڌاريا، ميٺ مٽيءَ جا نه ٿيا،
مدي ڏيرن من ۾، ڪليو ڪيڪاريان،
صبح ٿي ساريان ته آٿ نه اوطاقن ۾.

لطيف سائينءَ سنڌين کي بهادر بنجڻ ۽ جاکوڙ ڪرڻ جو سبق ڏنو
آهي. اهي سڀئي ڳالهيون اسان پاڻ ڏي شاهه جو شعر پڙهي، سمجهي
۽ محسوس ڪري سگهون ٿا. انڪري ته مان چوان ٿو ته هر پڙهيل
سنڌيءَ کي ڏهاڙي شاهه جي رسالي جي ڪجهه شعرن جو اڀياس
ڪرڻ گهرجي. باقي اسانجي بزرگن جي شاهه جي تشريح ته اسانکي
گمراهه ڪري ٿي ۽ حياتيءَ جي حقيقي مسئلن کان پري وٺي
وڃي ٿي.

”خبر اٿوَ ته مان سي - ايس - پي امتحان ۾ ويٺو هوس. سون
پيپر ڏاڍا سٺا ڪيا ۽ انٽرويو ۾ به سڏايو ويس. پر سونکي نااهل
ٺهرايو ويو. مان امتحانن ۾ سدائين فرسٽ ڪلاس ۾ ايندو آهيان، پر
هن چٽاڀيٽيءَ ۾ منهنجا اهڙا هم ڪلاسي به چونڊيا ويا، جي صفا ڏڏ
هئا ۽ ٿرڊ ڪلاس کان ڪڏهن به مٿي چڙهي ڪونه سگهيا هئا. انهن
جي ڪاميابيءَ جو سبب فقط اهو هو، ته هو سنڌي نه هئا ۽ هنن جا
ڪي مائٽ اول ڏي سي - ايس - پي هئا، ۽ سنڌ جي ڪوٽا ۾ به ٻين
پرڳڻن وارا کنيا ويا، جو هنن ڪوڙا ڊوميسائيل هٿ ڪري ورتا
هئا. ساڳئي وقت، منهنجي رڪارڊ تي شايد اهو به هو ته مون ونڊيونٽ

خلاف نعرا هنيا هئا، ۽ هڪ دفعي ان سلسلي ۾ ٻنا ٻچيا ڳاچا، هڪ مهنو جيل ۾ ٻه ر ڪيو ويو هوس."

بيرو خالي ڪوپ کڻي آيو.

چوڪري پڇيس، "گهڻا ڏوڪڙ ٿيا؟"

"سائين، سيٺ چيو آهي ته پيسا نه وٺبا."

"نه، پيسا ضرور ڏبا، ڪيترا ٿيا؟"

"سائين، مان نه وٺندس. سيٺ کي ڏو موڪليان."

سيٺ اچي سان چيو، "بابا، هي مهمان آهن. هنن کان پيسا ڪين وٺبا."

"نه ڪاڪا، هي منهنجا مهمان آهن، مان ضرور ڏيندس."

"هي منهنجا به مهمان آهن."

"نه، هنن جي مهماني ڪرڻ تي مونکي وڏي خوشي ٿيندي."

اسان هنن جو اهو مزيدار جهڳڙو ٻڌي رهيا هئاسين. نيٺ، سيٺ پيسا ورتا، پر ساڳئي وقت اسان ڏي مهڙ ڪري، هٿ ٻڌي چيائين، "ادل، سپائي ماني مونوٽ اچي کائجو. پر ادل، اوهين آيا ڪٿان کان آهيو؟"

جڏهن اسان ٻڌايس ته راڻيپور کان، تڏهن هنجو منهن ٽڙي پيو. چيائين، "سچل سائينءَ جي جُوءِ کان، منهنجي مرشد جي آستان تان، پلي ڪري آيا، جيءَ آيا...." ۽ پوءِ هو سُرَ ۾ سچل سرمست جي هيءَ ڪافي ڳائڻ لڳو:

"منهنجو پانڌيڙا! پرين کي ڏيج هي نياپو،
ڏيئي باهه پنيور کي، هيءَ ڪيچ ڪندي ڪاپو؛
اصل لاڪون آهي، منهنجو سائڻ سياپو؛
آهي اوهانجو سپرين، هن چوريءَ تي چاپو،
منهنجو محبوبن کي بيو ڏيج نه ڏوراپو،
سدا آهين 'سچوءَ' کي، تون جيءَ جو جياپو."

موٽر ڪياماڙي طرف رواني ٿي. ڊرائيور ڏي چوڪري منهن ڪري چيو، "تو کي خبر آهي ته ميترين ٽيڪسين سان مون تنهنجي ٽيڪسي چو چونڊي؟"

”جي سائين، الائي !“

’مون چاهيو ٿي تہ سنڌي ڊرائيور واري ٽيڪسي هجي. شڪل صورت مان ڏٺم تہ توهين سنڌي آهين، انڪري توکي هلڻ لاءِ چيم.“

”جي سائين، مهرباني.“

”توکي خبر آهي، هوش محمد شيدي ڪير هو؟“

”ها سائين، هو بهادر سپاهي هو ۽ چيو هئائين: ’مرويسون پر سنڌ نہ ڏيسون.‘ “

ان تي هن ڇوڪري زور سان نعرو هنيو، ”جيئي سنڌ!“

اسان ڏي مهڙ ڪري چيائين، ”جڏهن سنڌي ڊرائيورن ۾ ايتري سجاڳي ۽ چاڻ آهي، تہ هاڻي سنڌ وري قلندي ۽ ڦولندي ۽ سنڌي پنهنجا حق حاصل ڪرڻ کان پوئتي نہ هٽندا.“

ڊرائيور چيو، ”سائين، ’مرويسين سنڌ نہ ڏيسين‘ جو مطلب اڄ ئي مونکي توهانجي ڳالهين مان سمجهہ ۾ آيو آهي، تہ سنڌين سان ڪهڙيون ڪهڙيون زيادتيون ٿين ٿيون ۽ اسانکي ڇا ڪرڻو آهي.“

ڇوڪري اسان ڏي منهن ڪري چيو، ”شهرن ۾ جڏهن ڳهٽائيءَ وارن کان زيادتين جو انديشو ٿيندو آهي، تڏهن اسان هميشه ان خيال سان پاڻکي تسلي ڏيندا آهيون، تہ سنڌ فقط شهر نامي، ٻہ ڳوٺ بہ آهي ۽ سنڌين جي ڳهٽائي ۽ طاقت ڳوٺن ۾ آهي .... اسين سنڌي نہ رڳو ديانتدار، رحمدل، مهمانواز ۽ سادا آهيون، پر ان سان گڏ بهادر پڻ آهيون.

بيحد بهادر. عربن سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ، سنڌين هٿان چوڏهن ڀيرا ڪاهن ۾ شڪست کاڌي. هيءَ هڪ تاريخي حقيقت آهي. اڄوڪي دؤر ۾ بہ حرن جون بهادريون، دشمن بہ مڃن ٿا. سنڌي ڌاڙيل ڪيترن سالن کان پوليس کي نوڻا چٻائي چڪا آهن. ڌاڙيلن جو ڪردار گهٽ ۾ گهٽ اها ڳالهہ تہ ثابت ڪري ٿو، تہ سنڌين ۾ بي پناهہ طاقت ۽ هوشياري موجود آهي. البت ضرورت آهي تہ اها طاقت صحيح نموني قومي ڪمن ۾ استعمال ڪئي وڃي.

اهي ڏاڙيل پنهنجي طاقت غلط ۽ ڪڏن ڪمن ۾ ضايع ڪري رهيا آهن. هنن کي پنهنجون اهي طاقتون صحيح نموني ڪتب آڻڻ جي تعليم ۽ احساس ڏياريو وڃي.

”غير سنڌين وٽ اخبارون ۽ پريس آهي، انهن شين ۾ هن زماني ۾ وڏي قوت آهي. انهن جي ئي زور تي هو پنهنجا جائز ۽ ناجائز مطلب ۽ مقصد پورا ڪندا ۽ ڪرائيندا رهن ٿا. توهان ڏٺو ڪونه آهي، ته جي ديانتدار ۽ همت وارا سنڌي ڪامورا، جي هنن جي مرضيءَ مطابق نه هلندا آهن يا هنن جي هٿن ۾ رانديڪو ٿي هنن جا ناجائز ڪم نه ڪندا آهن، تن جي پٺيان ڪيئن هنن جون اخبارون ۽ رسالا ڪاتَ ڪهاڙا کڻي پوندا آهن، ۽ هنن لاءِ جنسي باهه ٻاري ڏيندا آهن. توهانکي ياد هوندو ته تازو ئي ڪن مخلص، قابل ۽ چاڙهو سنڌي عملدارن کي، غير سنڌين جي اخبارن جي اجاين واڪن ۽ واويلا ڪري، پنهنجن عهدن تان بدلي ڪيو ويو آهي.... اسانوٽ انهن شين جي ڏاڍي کمي آهي. منهنجي ته دل چوندي آهي ته سنڌيءَ ۾ گهٽي کان گهٽا ڪتاب، رسالا ۽ اخبارون شايع ٿين، ۽ انهن کي گهٽي کان گهٽا ماڻهو پڙهن. مان ته ڪهڙو به سنڌي ڪتاب يا رسالو يا اخبار ڏسندو آهيان، ته اهو ضرور خريد ڪندو آهيان.... تازو هڪ سنڌي ناول شايع ٿيو آهي. ان جو نالو آهي ’پڙاڏو سوئي سڏ‘. اهو پڙهڻ سان ايترو پسند آيم، جو دل چاهيو ته هرڪو پڙهيل سنڌي پاڻ پڙهي ۽ اڻ پڙهيلن کي پڙهي ٻڌائي. مان سمجهان ٿو ته هي ڪتاب هڪ سنڌيءَ کي پنهنجو پاڻ ۽ سنڌي قوم کي سڃاڻڻ لاءِ وڏي مدد ڏيئي سگهي ٿو. مون چا ڪيو آهي، جو ان ڪتاب جون ڪجهه ڪاپيون خريد ڪري، اهڙن دوستن کي پڙهڻ لاءِ ڏنم، جن نه پڙهيو هو. هنن کي اهو به عرض ڪيم ته هو پنهنجن ٻين واقفڪارن کي به اهو ناول پڙهڻ لاءِ هر ڪائين. منهنجا ڪي دوست جي ڳوٺن جا رهاڪو آهن، تن ڏي به هي ڪتاب موڪلي تاڪيد ڪئي اٿم ته گهٽ کان گهٽ ماڻهن کي اهو ڪتاب پڙهائين.

”ڏسو ته ڪراچيءَ جو شهر ڪيترو نه وڏي ويو آهي. سوسائٽي، ناظم آباد، لالو کيت ۽ ٻين اهڙين ڪالونين ۾ فقط انهن

ٻاهران انڊين کي آباد ڪيو ويو. اتي پاڪستان جا پلي ۾ ٻلا بنگلا ۽ شاندار عمارتون آهن .... اهي حال آهن انهن ’وڏيرن‘ جا، جي ستايل ۽ مظلوم مهاجر ڪري، ذليل ۽ خالي کيسي هني پهتا هئا...

پين به سيني شهرن ۾ هنن لاءِ ڪالونيون ٺهرائي وسايو ويو آهي. پر اسانجا ٿري، ڪوهستاني، مارو، ميهار ۽ هتان جا اصل رهاڪو صدين کان وٺي اڄ تائين ذڪاريل ۽ ذليل آهن، بي گهر ۽ بي زمين آهن، بيروزگار ۽ بيوس آهن.“

اسانجو گهر اچي ويو. سڀ لهي بيٺاسين. هو اڃا به ڳالهائيند رهيو.

پوءِ ڊرائيور ڏي منهن ڪري چيائين، ”هاڻي هلون.“

”سائين توهانجي مرضي. اڄ سنڌ جي صدقي توهانجي بلي آهيان. سڄي رات هلايو ته به هڪ پيسو نه وٺندس. هي منهنجا به مهمان آهن.“

چوڪري چيو، ”جيئي سنڌ!“

پوءِ اسان مان هرهڪ سان ٻاکر پائي موڪلايائين.

موٽر چالو ٿيڻ تي چيائين، ”چڱو ٻاڙو، هاڻي جيئي سنڌ!“

اسانکان پهريون ئي دفعو، هڪ ئي وقت ٿنهي جي واتان ان نعري جو جواب نڪتو: ”سدا جيئي!“ جو ته اسانجا سڀ شڪ دور ٿي چڪا هئا، هنجي روش جي باري ۾، ۽ سنڌ ۽ سنڌين جي جدوجهد جي ڪاميابيءَ جي باري ۾، هر قسم جا شڪ.

!

انجمن مهاجرين مشرقي پاڪستان جي صدر سلمان عثماني چيو آهي ته: اوڀر پاڪستان ۾ بهارين جو تعداد فقط ٥ لک آهي.

(’مشرق‘ اخبار، ٢٢- فيبروري ١٩٧٢)

▲ ڪلهه تائين اوهانجي اردو اخبارن ۽ اوهانجي ليڊرن پئي چيو ته: بنگال ديش ۾ ٥٠ لک بهارين جي جان خطري ۾ آهي، پر جڏهن کان سنڌين چيو آهي ته: اسين سنڌ ۾ بهارين کي اچڻ نه ڏينداسين، ته اوهان پڙ ٽي (٠) غائب ڪري ڇڏي! ڪجهه به ڪريو، بهارين کي سنڌ ۾ اچڻ نه ڏينداسين.

!

پاڪستان مسلم ليگ (ڪنوينشن) جي جنرل سيڪريٽري ملڪ محمد قاسم وزارت خارجه جي سيڪريٽري سلطان محمد خان جي بيان تي اعتراض ڪندي چيو: مُلڪ جي متعلق اهم فيصلن کي وزارت خارجه جي سيڪريٽري جي ذاتي رحم ۽ ڪرم تي نه ڇڏجي. اسين پوڻان چويهه سال نوڪرشاهيءَ جي حڪمراني جي ڇڳي سزا ڀوڳي چڪا آهيون.

('جنگ' اخبار، ۲۴- فيبروري ۱۹۷۲)

▲ جناب قاسم صاحب، اوهانکي مٿيون بيان ڏيندي شايد اِهو وسري ويو: ته انهن چوويهن سالن ۾ حڪومت اوهان مسلم ليگ وارن ڪئي، يا اوهانجي ڇاڙتن ڪئي. 'بيورو ڪرسي' جي لعنت اوهانجي ئي سربراهه ايوب خان شروع ڪئي هئي.

!

'مهاجر، پنجابي، پٺاڻ' محاذ جي ليڊر نواب مظفر چيو آهي ته: سنڌ تي اسانجو به ايترو حق آهي، جيترو سنڌ جي اصلي رهاڪوئن جو.

('جنگ' اخبار، ۲۵- فيبروري ۱۹۷۲)

▲ واقعي نواب صاحب، اوهانکي حق آهي ته اوهين سنڌ جو کائي، سنڌوءَ جو پاڻي پي، سنڌ ۾ رهي، سنڌ جا دشمن ٿيو. ۽ سنڌ جي وجود کي ختم ڪرڻ جون ڪوششون ڪريو.

!

لاهور ۾، 'پنجابي يوٿ موومينٽ' خبردار ڪيو آهي ته: جيڪڏهن 'بهارين' کي پنجاب ۾ وسائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، ته پوري طاقت سان انهيءَ جي روڪ ڪبي.

▲ پنجابي يوٿ موومينٽ، اسين ته اِهو چئون ٿا ته: بهارين کي پاڪستان ۾ ئي نه اچڻ ڏجي. پر آهي پنجابي، جن پنجاب ڇڏي اچي سنڌ جي زمين تي قبضو ڪيو آهي. انهن جي باري ۾ اوهانجو ڪهڙو رايو آهي؟

نـظـم
گـيـت
گـيـت
نـظـم، هورو
نـظـم
نـظـم
نـظـم

شـعـر

شيخ اياز
اياز قادري
بردو سنڌي
إمداد حسيني
فتاح ملڪ
نثار بزمي
پير بخش پياسی

۲۳-۲-۲۷ع

سکر

۲۱ فيبروري ۷۲ع

پيارا طارق،

سهڻيءَ جو نئون پرچو ۽ تنهنجو خط مليو. ايڊيٽوريل ۾ تنهنجي سياسي شعور جي پختگي، صاف گوئي ۽ حب‌الوطني ڏسي، ڏاڍي خوشي ٿي، سنڌي ادب سان توکي اڳ ئي آڳير هُئي ، ۽ جڏهن کان تون سنڌ جي قومي جدوجهد ۾ ڀرپور حصو وٺي رهيو آهين، تڏهن کان تنهنجي سچائي ۾ بي ڊپائي ڏسي، مُنهنجي دل ۾ تو لاءِ اڳي کان ٻه عزت وڌي وئي آهي.

تو مون لاءِ جو ڪُجهه لکيو آهي ، ان لاءِ مان تنهنجو احسان مند آهيان . دراصل اِهو تنهنجي ذاتي محبت جو نتيجو آهي ۽ مان ايتريءَ تحسين جو مستحق نه آهيان. هن وقت مُنهنجي سنڌ سان وحدت‌الوجود واري ڪيفيت آهي. مون جيڪي سنڌ لاءِ ڪيو آهي، ڄڻ پنهنجي لاءِ ڪيو آهي. مون جيل کان ٻاهر رهي ٻه پاڻ کي جيل ۾ سمجهيو آهي ؛ جنهن وقت ٻه سنڌ کي لتاڙيو ، چيپاٽيو ويو آهي، مونکي ائين محسوس ٿيو آهي ته مُنهنجا هڏ پيسجي رهيا آهن،

مُنهنجو سارو وجود ڪنهن راڪاس جي لتڙ هيٺ آهي. سنڌ جي پوري تاريخ ۽ تقدير منهنجي تَس تَس ۾ رچي چڪي آهي: مان ائين محسوس ڪري رهيو آهيان ته ڄڻ مونکي ٿي 'مدد خان' ڪُٺو هو ۽ 'خلجيءَ' جو خنجر مُنهنجي ئي سيني ۾ ڪُتو هو، دودي جو ته فقط نالو آهي. مون پنهنجي پاڻ ڪانسواءِ ڪنهن تي به احسان نه ڪيو آهي، ڇو ته مان پنهنجي پاڻکي پائي ٿي ٽڏهن ٿو سگهان، جڏهن سنڌ پنهنجي پاڻکي پائي سگهي. جي سنڌ پائينده آهي، ته مُنهنجي مٽي پائينده آهي. مُنهنجو نانءُ ڪهڙي شيءِ آهي! مون ڪانپوءِ ٻيا به ڪيئي شاعر ايندا، ساڳيءَ مٽيءَ مان مهڪار اُٿندي ۽ گُلي گُلي گيتَ ٿي ويندي. سنڌ سان وحدانيت جي احساس مونکي مُنهنجي نجاتَ بخشي آهي، مان مرڻ ڪان اڳ امر ٿي چُڪو آهيان. مان ڪنهن به اُجوري جو نه طلبگار آهيان ۽ نه حقدار آهيان. ڇو ته مون سارو پورهيو پنهنجي پاڻ لاءِ ڪيو آهي ۽ ساري پيڙا پنهنجي پاڻکي بچائڻ لاءِ سٺي آهي.

مون ساهيوال جيل ۾ به سؤ صفحا ڊائري لکي هئي، جنهنکي اڄ ڪلهه ترتيب ڏئي رهيو آهيان، جي تون آها سهڻيءَ ۾ قسطوار ڏيڻ چاهين، ته آها توکي موڪلڻ لاءِ تيار آهيان. هن ڀيري مون جيل ۾ ڊائري نه لکي، ڇو ته مان شاعري جي ڏُن ۾ هوس ۽ 'رشيد ڀٽي' روزاني ڊائري لکي رهيو هو. ڀٽيءَ اٽڪل ستَ سؤ صفحا ڊائري لکي آهي، جا موجوده دؤر جو هڪ بي مثال سياسي ۽ ادبي دستاويز آهي. تون هنکي همٿاءِ ۽ اُن کي ترتيب ڏئي. اڄ ڪلهه هو ڪنهن عجيب بيزاريءَ جي ڪيفيت مان گُذري رهيو آهي.

سڪ سان،
تنهنجو پنهنجو
ايـاز

شيخ اياز

ڪراچيءَ جا ڪن

پڻُ جُهڻُ ڪَن ٿا رات جو روزُ ڪَراچيءَ ڪَنّ
ڪَنديءَ ڪيڏي سُنّ ڪيڏو شَورُ سَمونڊ ۾!

ڇڄني ۽ مٿان چنڊ موهي ماڻهو هينئڙو
سمي، پيو سونهن سان ميل کان ٻاهر منڊ
اندر جيئڻ جنڊ، پينهين پورهيت هڏ ڳاه.

مزدورن ميل پاهران ڪئي جو هڙتال
لئيون وٺيون مينهن جان ڪريا ڌرتي ۽ لال
ڪيا ڪجهه سوال، مون کي گهوري گورڪي ۽،

مون کي گهوري گورڪي ۽ ڪئي ڪجهه هئن ٻات:
"ٻکَ" ڏئي وٺا ٻاک کي ڪيئي، ڏاها ڏات
ڪيئي چمڪيا سج جان ڪٽي ڪاري رات
پر جن ڪاڏي مات، جن ڪيا جڳ جي جيت هم.

جن ڪين جڳ جي جيت هم اهڙي ڪائي ٻات!
ڏک ورهائي ڏيهه سان تنهنجي ڏکي ڏات،
ٻي سڀ جيت ٻه مات، چارڻ تنهنجي چنگ جي."

آءُ اوهان سان آهيان ڏکي انسانو!
جيسين ڌڻي ڏير تي ظالم زمانو،
ڪوندر ڪسانو، پيڙهيون پيڙيل پورهيتو!

آءُ اوهان سان آهيان راڳي رتو چاڻ
آهي اوهان ڪاڻ، مون کي ڪلهي ڪينرو.

آءُ اوهان سان آهيان جيسين ٿئي جيت
هان هي منهنجا گيت، منهنجو پگهر پورهيو!

اکيون ڪاڙهيون چوُر جان، سوچي ٿو ڪجهه سيٺ
چا ٿو ڏسي هيٺ، وسڪي ۽ وچ گلاس هم؟

وِسڪيءَ وِچ، گِلاسَ ۾ مٽئو، سائو، ريشمي—
هُري ڏسو هاتار (١) ۾ ٻيرو ٻاندر ويس،
بيٺو چئي ڪيس، "سوڍا گهرجي سيٺ جي؟"

وِسڪيءَ وِچ، گِلاسَ ۾ ڪاري ناٿي ديس،
ڪوڙا ڪيس، عدالتون، واپارين سان وير،
وَڍيءَ (٢) آچ، انڌير، ڍَڍيءَ نوٽن ڳوٺريون.

وِسڪيءَ وِچ، گِلاسَ ۾ ڪائي سُندر نار،
آئي هُن جي ڪار ۾ بيهي وِچ بزار،
چئبا سَو ٻه چار، پنجين سودو ٿامبو.

وِسڪيءَ وِچ، گِلاسَ ۾ ڪيتي ڪانيا واڙ!
اُتر اکين نير سان لهو لهو لاڙ،
مارڙي، آيو نيراڙ، پنهنجي هڏن ديرتي!

ڪُمتي ڪلائيو (٣) کي هيءَ نه هٿي ڪتر،
چڙي ويندو ايترا پيڙهين لڳ پونير،
لُٽيي، ڪارڙ، ڪتر جي ڍاڪين ٿڙڪندا.

اُٿ اي ڪُتا نيپئر (٤) پنهنجا پونير پُٽس!
گورا توني جنس، ڪارا چٽيءَ ڪيترا!
جي هُوَ ڪاٽينا (٥) ڪتي جي هُن ۾ گر ڪڻ (٦)
ڪُتي چئجي هيترو (اهڙو ڪو چڙ پڻ)
"افسر هئين چٽڻ، ڪُتا اکينءَ جهڙن ۾."

(١) هاتار- چراخ (٢) وَڍي- رشوت (٣) ڪلائيو- ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو فوجي جنرل (٤) نيپئر- انگريز فوجي ڪمانڊر جنهن ميرن کي مياڻيءَ جي جنگ ۾ شڪست ڏني هئي (٥) ڪاٽينا- ڪتي جا ڏند (٦) گر ڪڻ- ڪتي جو آواز ڪرڻ.

باٿ بندر روڊَ تي سانجهيءَ ويرَ هَشامَ
اينگهي تي انگريز جي اچا تاڻين تِرامَ
جهرمِرِ جهرمِرِ شامَ، ماڻهو پاچا موت جا.

جهرمِرِ جهرمِرِ شامَ، ماڻهو پاچا موتَ جا
آندُر پُري (١) ايلفي (٢) لنبي ٽانگر لامَ
ڏسَن روزُ هَشامَ، شيشا هَر شو ڪيسَ جا.

اونهي اوندهہ لحد جي اندرِ ماڻهوءَ هانوَ
ٻاهر ناتا، نانوَ، جَڙَّ نہ ڪائي جيءَ جي

جهرمِر جهرمِر شهر ۾ ڪيڏو اندوڪارُ!
جَڙُ ڪو زنده لاشُ آ ڪيرو پيڏو، پارَ
ٻاهَر نَٽَ هَزارُ، پَڳَل نِڪَر هينٽرا!

جهرمر جهرمر شهر ۾ پَرجهي پيڙَ نهارِ
اوندهہ آهي آپارِ، جيڏا هرڪنهن جيءَ ۾!

ماڻهو پاچا موتَ جا جهرمرِ ريسٽورانَ
آڪَّ نہ مون اهڙا ڏِٺا اجايا انسانَ
نسورا نادانَ، پيڙ لنوائين پيٽَ ۾.

پڪن ڌا سَپُ پيڙَ ۾ اڪيلا انسانَ
جَڙوُن ڪِپي جيءَ جون نسورا نادانَ
نِڪو اچ طوفانَ، ڪَڪَّ آڏامَن واءُ ۾!

جَڙوُن پنهنجي جيءَ جون ڪَپي آيا پانَ
ٻاهر جهرمر بنگلا اندر پينگا پانَ،
مدائيءَ جا مانَ، نوڪر چاڪر موتِرون

---

(١) اِندُر پُري - راجا اندر جو شهر
(٢) ايلفي - ڪراچيءَ جي ايلفنسٽن اسٽريٽ

وڃائي پرڀات ۾ جهرمر جهرمر شهر
اڃا ڪيڏو زَهر اوتي پيو اوت ۾!

ووءِ ڪَراچي ڪاميٽي، تُنهنجو سَهج سياءُ!
ڏيندي ٻيڪ ڪجي وئينءَ ڀَيڻهَ ڪونه سماءُ،
مونکي تُنهنجو ڳهاءُ، جٽاٿوءِ (١) جڻ جيءَ ۾!

ڊيزل دُونهون ٻَسَتَن جو، چَندُ، ڪَراچيءَ رات ۾
رڪشا روڪي ويشيا سوچي ڳاهڪ ڳهات ۾
ڪَيفي...شاعِرُ... بات...ڪافيءَ ڪوپ ۾مشاعِرو.

ڪالهه عُمر خيّام جيئو تڪيندي تارَن،
"ماڻهو سَڀُ ڪيڏا وڻا نو َڙي تَتَّ هتَن" *
هونءَ تہ ان تي پروسو شايدئي ڪي ڪَن،
جيسين هيل ڏِسَن، شاعر مُنهنجي مُلڪ جا!

هُو غالب جو هم وطن وتي ڏيدُ هزارُ
ويٺو وچِ مُشاعِري جهونو نمڪ خوارُ،
ڏِسُ ڪيڏي بيدادِ ۾ دادُ ڳهري تو يار!
آءَ، ٻٽائيءَ بارُ، ڪاريون راتيون قيد جون!

آءَ، ٻٽائيءَ بار، ڪاريون راتيون قيد جون،
جن ۾ سَپنا سِندُ جا، وايون ميگهہ مَلارُ،
ڪيان ڪوهہ شُمار، مون ڪي مُلهہ ميلي چُڪو!

سَپنو ساڀيا تي وڃي اهڙو ڪوئي مُلُ
پُنيان جيجَّ مَ چُل ڏات! ڪڏهن تون ڏيهہ ۾

---

(١) جٽائو - اهو ساهوارو، جنهن راوڻ جو مقابلو ڪيو هو، جنهن وقت هن سيتا کي کنيو هو ۽ جنهن کي ڳهائي راوڻ سيتا کڻي ويو هو.

* ما لعبت گانيم و فلک لعبت باز - 'عمر خيّام'

چڙيا گهر جهي چوُنڪ تي پڇري ۾ چيتو،
کهڙي ڪنهي جو اڇا پوکي ٿو کيتو؟
ڪڏهن جاچي تو، پيڙا هُن جي پنڌ ۾؟

پڇي پنهنجي پيٽ، واڳو منگهي پير جا
ڄڻ ڪي آيا هيٺ، وڏا وات پٽي ڪري.

ڏس ميلي ۾ ڦوڪيا آڏري ڦاڏا نيٺ
سمجهن ٿو اي سيٺ، ڀلا منهنجي ڳالهه ڪي؟

سوشلزم اسلام ۾ زم زم ۾ ووڊڪا (۱)
مُلان چند آبڪا، داروُن آهي دين جو.
ڪافي گهر ۾ ڪيترا ليـنن وادي لوڪ
روز ڪراچي ڪنڊ ۾ اردو ۾ ڪن ٻوڪ،
ها، هوُ سگرٽ ٿوڪ، ڳاڙها ڳيرو سنڌ جا!
روز پڙهن فينن (۲)، گيو ويرا (۳) ۽ ٽراٽسڪي (۴)
ڳاڙهو پستڪ (۵) پي ويا مائوُ تن جي من،
پو به نه تن جي ڪن آهون دانهون سنڌ جون!

---

(۱) ووڊڪا ـ روسي شراب (۲) فينن ـ مشهور انقلابي مفڪر 'فرانسز فينن' جنهنڪي الجيريا جي آزاديءَ جي جنگ نهايت متاثر ڪيو ۽ هو جنگ هلندي ۱۹۶۱ع ۾ مري ويو. هن لاءِ 'سارتر' چيو آهي ته 'آفريقا، ايشيا ۽ ڏکڻ آمريڪا جي ٽيين دنيا، فينن جي آواز جي ذريعي پنهنجو اظهار پائي ٿي.' (۳) گيو ويرا ـ ڪيوبا جو انقلابي رهنما، جو عالمي انقلاب لاءِ وڙهندي 'بوليويا' ۾ ماريو ويو. هنجو ڪتاب (Bolivian Diary) ۽ تقريرون ۽ بيان، ڪراچيءَ جا نام نهاد مهاجر ترقي پسند، اڄ ڪلهه دلچسپيءَ سان پڙهن ٿا. (۴) ٽراٽسڪي ـ لينن جو انقلابي دوست، مفڪر، مقرر ۽ تاريخ نويس جنهنکي دائمي انقلاب جي نظريي (Theory of permanent revolution) سبب اسٽالن جلاوطن ڪيو ۽ جو پوءِ ميڪسيڪو ۾ قتل ڪيو ويو. ( ) ڳاڙهو پستڪ ـ مائوءَ جو Red Book

هُو سَڀ لينن واد. جي ڪَنن ۾ ڪِيڙا
هو چِـا چاڙن سِندُ جا آڏيءَ اوسيئڙا،
پيڙهين جي پيڙا، ڪوٺ، ڪَڙا ۽ ماروئڙن!

ڳاڙها ڳيرو سِندَ. جا تون ڏي منهنجو خوابُ
تون ئي آهه جوابُ صدين جي سوال جو.

آءُ پنائيءَ پٽ تي ڳاڙهو جهنڊو ڪوڙ!
جي چاهين ريتو ٿيان پنهنجو رت ۽ لوڙ،
جايون آنهي جوڙ، جتي جڙون جيءَ جڙون!

تَڪَرَ پرسان ٽڪري جهُنا جي. آهي-
ڪيڏو وينا موڙڪو! چاڙ- اوهـان ناهي
لاوا تي ناهي، جوالا پنهنجي جيءَ ۾

آهه جوالا جوءِ ۾ هي حوئـا خانو-
ڪَتِنُو، ڪيڏو، خوش ٿيو انڌا انسانو،
جيسين نادانو، لاوا ڦاٽي ڦاٽ سان!

آيري ايندا اوچتو هو ڏرتيءَ جا لال،
آءٌ ڏسان ٿو پڙنءِ تي ايندا جي پڙنچال؛
ماٺهو، مڏيون، مال، ڏاهي هٿندا ڍير ۾.

آءٌ ڏسان ٿو پونءِ تي آجُ ٻـ سو انسانُ
آيري ايندو ٻاڪ سان جيڪو سج سمانُ
ناهي تيرُ ٻه ڪمانُ، ڳهلا انهيءَ ڳالهه ۾.

شيخ اياز

تون ڇا ڄاڻين اوپرا

مارُوءَ مُنهنجيءَ ٻِڙنءَ جا ڏاڙهيءَ ٻيپا ٻاڪَ
شال نه ٽڪي اوپرو هــي جو ڍوڍو ساڳَ
آونگ لاهــي آڳــ، وِچَرِ ورهائن پاٽَرِ ٻه.

تــون نــه ڏٺــي آ اوپرا لوڻڙ يارن لوءِ،
جيسين ڪَنڌَ نه ڪَپَجي ڇڏن جُوءِ نه جُوءِ
ويجهو وَڃُ مُروءِ، تن ڏي آڏيءَ آڪ سان!

تون نــه ڏٺي آ اوپــرا ڪَنڌَ ڪهاڙيءَ راندِ
وڏا وِيــرَ مليرَ جــا ٽــوڙي باندي باندِ؛
شــال هُجي هيڪاندِ، گڏجن جــانثا جيئڙا!

تــون ڇــا ڄاڻين اوپرا گهوڙن گاڙها گهوٽ
جن نه براڻي پيءَ ڪان منجهان آرڻ (١) موٽ،
رکــي ڪَچيءَ ڪوٽ، ڍارڻي ڪيڏون ڍَٽ ٻه.

تــون ڇـا ڄاڻين اوپــرا تن جــي لوڏيءَ لَڄَ
هي جي مُنهنجون ماريون مُنهنجيءَ ڏرتيءَ ڏَڄَ
ڇَٽي پنهنجا ڇَڄَ، آنءُ آجــارن بــاڪ ٻه.

تون ڇــا ڄاڻين اوپرا مَوَر نــه منهنجا ميٽ!
صدين چمڪي سِجَ ڪان سَرس پِتاڻيءَ پيٽ!
جهڙي ڪتيءَ ڇيٽ، تهڙي آرهڙ ڏينهڙين.

تــون ڇــا ڄاڻين اوپــرا ٿر جــي ولهڙ تَڏِ
ٿُنهنجي سوچيل سُرڳ ڪان مُنهنجي وستي وَڏِ؛
مُنهنجيءَ ڪُنيءَ رَڌِ، جي تون سائون؟ چکئين!

---

(١) آرڻ - جنگ جو ميدان

تون ڇا ڄاڻين ابرا منهنجي ڇيڙ جاتِ (١)
ماءِ ڏيئن ٿي صبح جو مهڪي ٿي ها مات!
هي جا منهنجي جاتِ، تنهنجا ڪارڻ ڪيترا.

تون ڇا ڄاڻين اوبرا ڳنڍيون جي ڳنڍيرِ
منهنجي ملڪ مليرِ ڳجهه پريان جي ڳالهڙي

شال م پسو پونيرو

مون کي منهنجي چنگ، ڪاڙهر حڻن ڪاليو
مون جئن آئيل انگ، شال م پسو پونيرو!

آءُ نه منيران آڌ، آءُ نه سنيران آسيرو
مون جئن ڏرنگر ڏاڍ، شال م پسو پونيرو!

مون جان ڪيو پير، سڄُ هٽي وڃو لاٽي
مون جئن واريءَ وير، شال م پسو پونيرو!

پيءُ گهوري بتڪ کي چڻ ڪوئي راڪاس
مون تي جو آڪاس، شال م پسو پونيرو!

روڳي راتيون ڏينهڙا پل پل صدين پُونه
مون پيرين جا پونه، شال م پسو پونيرو!

شال نه روئي رتّ، ڪوبه سپائي ڏيهه ۾
مون جئن پاڳي پتّ، شال م پسو پونيرو!

شال سپائي ٿي رهو اڄوڪا، آزاد
مون جئن مادر زاد، ڏکّ م پسو پونيرو!

---

(١) جاتِ - سفر

اياز قادري

شاگرد

(۴ مارچ جي ياد ۾)

ڪوپا ڪوڏ مان ڪاهي هليا،
سورهيه جي ساٿيهه جا.

نعرا هڻندا، حق حسا هلندا،
گهوٽ گهوڙي چڙهندا، الا؛
سورهيه جي ساٿيهه جا.

وڙهندا وڙندا، ڪين ڪي هٽندا،
ملڪ مٿان مرندا، الا؛
سورهيه جي ساٿيهه جا.

ويندا ويرين سامهون،
وڄ جان وار ڪندا، الا؛
سورهيه جي ساٿيهه جا.

رڻ رنگيندا رت سان،
مانجهي جڏهن مچندا، الا؛
سورهيه جي ساٿيهه جا.

موت جي منهن ۾ مڙس ٿي ويندا،
گل مثل ترڙندا، الا؛
سورهيه جي ساٿيهه جا.

گهاءَ ڪان گهاتو ڪين ڪي ڊڄندا،
سر سيني سهندا، الا؛
سورهيه جي ساٿيهه جا.

سانگ نه رکندا سودا سر جو،
سوڀون سڀ ڪٽندا، الا؛
سورهيه جي ساٿيهه جا.

ڪاٽ ڏاڍن جا اوچا،
سنگهن جيئن لڙندا، الا؛
سورهيه جي ساٿيهه جا.

دائم قائم نالا تن جا،
جوت جيان جلندا، الا؛
سورهيه جي ساٿيهه جا.

ٻرڊو سنڌي

مـــور سپاهي

ديس جي ڌرتيءَ جا او راکا- تون شاهين پُرشور- اڙي او مور سپاهي!
تون جيجل تان گهورين جندڙي- تو تان جڳ آ گهور- اڙي او مور سپاهي!

جي آ ديس تہ تو مان آهيون- پتر جـي ديسُ نہ آ،
ننگ ناموس نہ آهي پوءِ چئُ تن تـي ويس نہ آ
ماءُ جي مانگ نہ ميري ٿيندي- پُٽڙا جي، شهزور- اڙي او مور سپاهي!

ڇا تنهنجو آ شان شجاعت- تنهنجي هيبتناڪ هڪل
ڏونگر ڪان ٻي ڏاڍو ڏسجين ويريءَ سان تون ويڙهہ مهل
ارڏا جوان آمڙ جا پيارا- ديس سان ڏور ون ڏور- اڙي او مور سپاهي!

داغ آهين تـــون دشمن لئہ- هي شاهد متهل ٽڪان پرين
ميتيءَ منجهہ ملائي جندڙي، ديس کي بخشين جان پرين!
لوهہ نہ تنهنجو ڇوهہ سهي- ٽين پهڻن ۾ ٻي پور- اڙي او مور سپاهي!

دشـمـن دنـــگ لتاڙي- انڪان اڳ ۾ ڪبس لتاڙي ڇڏ
ويريءَ کي واسينگ جئان تون ڦوڪون ڏيئي ساڙي ڇڏ
جيڪا ديد وطن کي گهوري- آها ڪڍي ڪر ڪور- اڙي او مور سپاهي!

سمو سمي کي هاڻ چوي ٿو- ٻـات ۾ آهـي لاٽ ٻري؟
جان، جواني فاني سمجهي ڪنهن آ آندو سِرُ تري؟
سو نهين تنهنجي عزم جو پانهو- دنيـا جـو هـر دؤر- اڙي او مور سپاهي!

هي جڳ جا ڳ گهري ٿو ’بردا‘- سو نهين نہ نندا گهور- اڙي او مور سپاهي!

ديس جي ڌرتي جا او راکا...

اِمداد حسيني

سينڌ جي مٽي

(٤ مارچ جي ڏينهن تي)

سنڌڙيءَ جي مِٽي به مٿاهن لهڻي
هيءَ مِٽي سينڌ جي مِٽي آهي
سينڌ جيڪا سِڌي گهِٽي آهي
منزلن ڏانهن ڏس وچي پيئي
روشنيءَ ڏانهن ڏس وچي پيئي
زندگيءَ ڏانهن ڏس وچي پيئي
ڪنهبي رَتڙي مِٽيءَ جو تِلڪ ڏئي
جاگهِٽي قتل گاهہ ڪان ٿيندي
دور تائين وچي رهي آهي
آتہ اِن راهہ تي اسين بہ رمون
سنڌ جيئي سدا جئي چوندا
آ تہ اِن قتل گاهہ ڪان ٿيندا
هڪ نئين صبح جي سَوَاڪت لاءِ
سِر تِريءَ تي رکي هٿليا تہ هلون

٤ مارچ لاءِ لکيل ڪجهہ سٽون

(١)

منهنجي پالهي پانڌَ ۾
هيءَ بہ هن ڌرتيءَ جو دانُ
هن ڌرتيءَ تان منهنجا پُٽ قربانُ
”ڏاتارُ، ڌميسر ۽ مهرانُ“

(٢)

ڏيئا ڏيئا ڏيهه سڄو ڙي

ڏيئا ڏيئا ڏيهه

دل دل روشنين جو دريا

آنت نه ڪوئي ڇيهه

(٣)

ٿورڙو پير ڪي اُچت ڪن نون

ٿورڙو وِڪ ڪي وڌائي رک

ڏينهن آهي هيتان ته ميل پري

اکڙين جا ڏيا جلائي رک

٤ مارچ جي جوڙن دودن جي شان ۾

کهڙو گهوٽ چڙهيو آ گهوڙي

ڌرتي لال ڪنوار بڻي آ

گهوٽ سورو ڳاڙهو ڳاڙهو آهي

تارن جي ڇا ڇانت آ

ريتي رت جا سونا سيڪا

گهٽي گهٽي گلزار بڻي آ

دودي جوڌي من ٿي من ۾

آهي کهڙي ڳالهه ڳٺي آ

چنڊ جڳن ڪان هن گهڙيءَ لئي

ڪن ڪن گهڙي گهڙي ڳڻي آ

اکيون ادل جون هرن مشالا

هن ڌرتيءَ جو ڏاج ڏٺي آ

ريتي رت جو تلڪ نرڙ تي

سنڌڙيءَ ماءُ جي پير پٽي آ

مـــورو

مورو ناهي ٿورو ڙي رائل،
مورو ويٺي ڏيانءِ!

جبل مٿي جهڪ
لنگهيا لتاڙي لڪ

جبل مٿي جهنگ
روح رڇي ويا رنگ

جبل مٿي جهل
هوڪا آهن هل

جبل تي جاجوت
چلڪي چنيءَ پوت

جبل تي چولان
جاڳيا جنگ جوان

جبل مٿي جنڊ
کير ملي وٺي کنڊ

جبل مٿي جهل
مڙيا نه مانجهي مل

جبل مٿي جهوم
ماڙيءَ ماڙيءَ ڏوم

جبل مٿي جاڻ
راڻا موسل ماڻ

جبل مٿي جوٽ
... پر ... ڙا گهوٽ

جبل تي جي جهير
سنڌي ماڻهو وير

جبل تي جا جيهج
اُيريا سهسين سج

جبل جي تان چوٽي
ڪينوڻ نه آهي ڪوٽي

جبل مٿي جيل
ليشق پهتا ميل

مورو ويٺي ڏيانه ڙي رائل،
مورو ناهي ٿورو!

فتاح ملڪ

اَڄ مارچ مهينو آيو آ

اي سنڌو تنهنجي ڪنڌيءَ تي اڄ مارچ مهينو آيو آ
تون پنهنجو پيارو پاند ته ڏس ڇا ڇا نه ڦڳڻ ڦاهاريو آ

ڪلهه منڊ مڙيوئي ساڳيءَ ۾ ڪنهن ڪُڪ ۾ ڪان وهايو هو
ڇا ڪانئر ڇاتو ڪانيءَ سان ڪنهن واءَ ورق ورايو آ

جن سيرن سور صدين جا ها تن ممتا مورک ڪانه هئي
تن جيءَ جنجهوڙي ڇَمرَ ڏنو جن مرڪي ڪنڌ ڪپايو آ

اي جوڏي، توکي جس هجي ڇا ڇا نه قصا تي ڪَنهاڪي
ڇا مڪليءَ ۾ ڇا مياڻيءَ ۾ تو هوشو هنج وهاريو آ

ڇا ٻاجهارن جي ٻوليءَ لئه ڇا گوندر جن جي جهولي لئه
تو سيني اندر سمنڊ رکي ڇا ڇَپ ۾ سان ڇنگ ڇلايو آ

ڪي ٻالڪ تنهنجي ٻاجهه ڏسي ٿا ڳاڙها اجرڪ آڇ ڪرن
تن ور ور پنهنجي وَڏَ وجهي هي ڳاڙهو جهنڊو ٽاهيو آ

ڏس منڊ بهارن واريءَ ۾ اڄ ٻُور انبن ۾ اوڪو ٽيو
ٽي گهاگهر ڇلڪي ڇوريءَ جي ڪو گل گلابي آيو آ

اي دوست ڏسي ڇڏ ساموهون ٻي ڇا مرڪي ويٺي لعل ڪنوار
سا ٻرهه جو جهولو جهولي ٿي ڪنهن گيت نئون ڪو ڳايو آ

ڇا ڇوڪر ڇوڪر مستي آ ڇڄ موڪي مَٿڏ وڪامي ويو
اَڄ آزاديءَ جي سونهن سٽي ڇا هرڪنهن نيڻ خماريو آ

ڏس هرڪنهن ڏاتا ڇمڪن ٿا ۽ گيت ڇپن تي ڇهڪن ٿا
اي سنڌ جا دشمن دُور رهو اَڄ مارچ مهينو آيو آ

نثار بزمي

٤- مارچ

هي ڏينهن هو ظلم ڪمائڻ جو
هي ڏينهن هو خون وهائڻ جو
ڪڙڪاٽ ٿيا
چڪاٽ ٿيا
جڻ حشر جو عالم برپا هو
ڪي شير هئا
شه-زور هئا
جن حق حقيقت خاطر
پنهنجن سينن کي سينگاريو پئي
جن پنهنجي عزت عظمت لئه
هن جڳ کي بس! جرڪايو پئي
هي ڏينهن هو ڏاڍ ڏڪائڻ جو
هي ڏينهن هو مان وڌائڻ جو
هن ڏينهن تي گلڙا جهولن ۾ طوفانن سان
ٽڪرايا ها
ڪي خون جا ليڪا ڦول بڻيا
ڪي خون لهرون ساگر بڻجي
ڇوليندي سنسار رهيون
هن ڏينهن تي ڳاڙهي لاٽ ٻري
جنهن روشن سارو ڏيهه ڪيو
هي ڏينهن هو ڪنڌ ڪٽائڻ جو
هي ڏينهن هو رنگ رچائڻ جو
هن ڏينهن جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي
هي ڏينهن هو منزل ماڻڻ جو
هي ڏينهن هو ڦيرو آڻڻ جو
جڻ حشر جو عالم برپا هو

پير بخش پياسي

نظم

تنهنجي سيني تي سنگينن
گولين جي برسي برسات،
باه جا شعلا تجلا بڻيا
ڏينهن ٿيو ڪر، ٿي وئي رات.

جاڳي جنتا ديس جي تنهنجي
آءُ جو چڻ ٿي ويو موت،
ڪچونءِ وانگر ريڙهيون پائي
پاڻيءَ پيو، چڻ ٿي ويو فوت.

سنڌو ساگر ڪنڌيءَ پنهنجي
هيرَ تو پختا ڪوڙي ڇڏيا،
لٺين جي ڪڙڪات تو وچهر
جان ڏيئي سرَ ڦوڙي ڇڏيا.

ظلم سٽلو جنهن ويلي هو تو
روشن صبح سحر پٽي جاڳي،
مکڙيون مُرڪيون ڪليون ڪِڙيون
گلشن ۾ چڻ ٻهر پٽي جاڳي.

تنهنجي رت جي رنتا سان اڄ
آزاديءَ جي جرڪي جوت،
جيت امر وئي تنهنجي بڻجي
پرزا رهزن جو ٿيو بوت.

سورج جي سونهري ڪرڻن
ني آ ڪنول ڪومائل جاڳيو،
ڪوٺيءَ گل اڄ خوشبوءِ ڇانئي
ڪينجهر ماڻيو مان آ ساڳيو.

طوق گلي زنجير هٿا تو
زور بازوءَ تن ٽوڙي ڇڏيو،
عزم همت ۽ طاقت سان رخ
طوفانن جو موڙي ڇڏيو.

تنهنجي هٿ ۾ جا آ مشعل
تنهن جو گهوٽ پٽائي نگهبان،
ڏون ئي سنڌ جي امرت ڌارا
تنهنجو آ سيو هاڻي نگهبان.

ديس لاءِ سڀڪجهه پنهنجو ڏيئي
اوچو جڳ ۾ نام ڪيو تو،
چوٿين مارچ سورهيه سنڌ جا
ساري سنڌ سلام ڪيو تو.

۴- مارچ، ۱۹۶۷

مضمون

مسعود نورانی

مسعود نورائي

۴- مـــارچ ۱۹٦۷ع

انتساب

ان وفادار ’ڪتي‘ جي نالي، جنهن سچا سارا پنج ڏينهن ’مسرور‘ ڪمشنر جو ڀروپ پرڻ برداشت ڪيو. ٽن ڏينهن تائين شاگردن جون ٺڪون، ٺُڪا، لعنتون، لتون ۽ گاريون وڏي ڪشاده دلي سان سهندو رهيو. چوٿين ڏينهن، ڪمشنر جي ڀروپ پرڻ جي الزام ۾ گرفتار ٿيو. ان سنگين ڏوهه جي سزا ۾، ٻن ڏينهن تائين پوليس لاڪپ ۾ بند رهيو، ۽ ساڳئي جرم جي سزا لوڙهيندي، گوليءَ جو شڪار ٿيو.

۱۹٦٧ع ۾ حيدرآباد جي ڊويزنل ڪمشنر، مسرور حسن خان، سنڌ يونيورسٽيءَ جي معاملن ۾ مداخلت ڪئي. شاگردن ڪي اها مداخلت پائين نه پئي. هنن احتجاج ڪيو. مسرور حسن خان ان احتجاج تي ٿڌيءَ دل سان غور ڪرڻ جي بدران وڏيڪ مشتعل ٿي ويو ۽ اڃان به اڳتي قدم وڌائي، ان وقت جي وائيس چانسلر پروفيسر حسن علي عبدالرحمان جي خلاف مختلف الزام هڻي، يونيورسٽي ڇڏڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو. انهن الزامن مان هڪ الزام اهو به هو ته پروفيسر حسن علي، سنڌين کي نوڪريون ڏئي ٿو ۽ هو سنڌي نوازآهي ۽ ان سبب ڪري، هو تعصب پسند آهي. پر حقيقت ان جي برعڪس هئي، يونيورسٽيءَ ۾ ٦٧ سيڪڙو غيرمقامي، ٣٣ سيڪڙو مقامي هئا. سنڌ يونيورسٽيءَ جي انجنيئرنگ ڪاليج جي شاگردن محسوس ڪيو ته متعصب حسن علي نه پر مسرور حسن خان هو. تنهن ڪري انهن جلسا ڪيا ۽ بس ۾ چڙهي حيدرآباد جي رستن تي علي الاعلان ڪمشنر جي خلاف نعرا لڳايا، ۽ سندس بي انصافيءَ جا پول پڌرا ڪيا. ڪمشنر پنهنجي اها ۽ بي عزتي برداشت ڪري نه سگهيو، ۽ ٤- مارچ ۱۹٦٧ع تي، شام جو پنجين لڳي، ڄامشورو روڊ تي، ناڪي جي پرسان، شاگردن جي ڇهن پيڊل بسن جي مڪمل ناڪي بندي ڪري، ڪين پنجن ضلعن جي پوليس، انڊس رينجرس ۽ مليشا جي ذريعي دل کولي ماريو، ڪٽيو ۽ چيچريو. ٻن سؤ ستن زخمي شاگردن کي، جانورن وانگر پوليس جي ٽرڪن ۾ بند ڪري، سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ قيد ڪري ڇڏيو. مسرور رڳو ان ظلم تي اڪتفا نه ڪئي، بلڪ هن ٻاويهه وڏيڪ شاگرد رهنمائن ۽ ڪارڪنن کي ڊفينس آف پاڪستان رولز ۾ گرفتار ڪري، لوهي سلاخن جي پويان

سڙڻ لاءِ اڇلائي ڇڏيو.

ظاهر ۾، ٤- مارچ، ڏکڻ مٿي ڦريل شاگردن ۽ هڪ مغرور ۽ اقتدار جي نشي ۾ بدل ڪمشنر جي باهمي تصادم جو داستان آهي، پر حقيقت ۾ جيئن ته مسرور ڪمشنر ان وقت ايوان شاهي، آفيسر شاهي ۽ سامراجيت ۽ آمريت جو هڪ مکيه ڇاڙتو هو، تنهنڪري انهن دلير شاگردن اڻ سڌيءَ طرح ايوب شاهيءَ آمريت ۽ آفيسر شاهي سامراجيت ۽ ظالم جي خلاف بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو هو، اها هڪ وڏي دليري هئي، ۽ فيلڊ مارشل ايوب خان خلاف سڄي ملڪ ۾ پهرين موثر تحريڪ هئي. ان ڪري ٤- مارچ جي تاريخي حيثيت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي. هنن ايوب شاهيءَ جي چين کان به مضبوط ديوار کي هڪ زور دار ٽڪر هڻي، سيني کان اڳ، ان ديوار ۾ ڏرڙ وجهي ڇڏيا هئا. اهي ساڳيائي شاگرد هئا، جن جي جسمن تي، جڏهن استبداد جون لٺيون پيون، ته هن جون اکيون کلي پيون. جنهن ڪانپوءِ، سڄي سنڌ ۾ زلزلو اچي ويو. هنن سڄي سنڌ جي عوام کي احساس ڏياريو، ته سنڌ صوبو، صوبائي استحصال جي اونهي ۽ هيبتناڪ غار ۾ ڪرندو پيو وڃي. آتو ۽ ان صوبائي استحصال جي قيد خاني کي ٽوڙي ڇڏيو. هنن نه فقط ون يونٽ ٽوڙڻ جو عزم ڪيو، پر هو وڏيرا شاهي، زميندار شاهي، جاگيرداري، سرمائيداريءَ جي خلاف طوفان بنجي اٿيا ۽ سڄي سنڌ جي افق تي ڇانئجي ويا. ٤- مارچ تي قومي ۽ عوامي انقلاب جي سج جو پهريون ترورو سنڌ جي پٽ تي پيو. جلدئي اها روشني چوڌاري پکڙجي ويئي ۽ گهاٽي انڌيري جو سينو چيرجي پيو، بيداريءَ جي هڪ لهر آئي، جيڪا اٿندي ئي آئي، هڪ سيلاب هو، جيڪو سنڌ جي ٻچي ٻچي کي ٻنهنجي تکي وهڪ ۾ وهائيندو ويو. ٤- مارچ، سنڌ جي **يوم مئي** آهي. مئي جي پهرين تاريخ، شڪاگو ۾ مزدورن تي گوليون هلائي انهن جو رت وهايو ويو هو. سندن ساٿين، شهيد ٿيل مزدورن جون رت ۾ ٻڏل قميصن کي هوا ۾ بلند ڪيو هو، اهڙيءَ ريت دنيا ۾ پهريون دفعو ڳاڙهو جهنڊو بلند ٿيو. ساڳيءَ ريت، ڄامشوري وٽ ١٩٦٧ع ۾ ٤- مارچ تي، سنڌ ۾ ٢٠٧ ڳاڙها جهنڊا بلند ٿيا هئا.

تنهنڪري ۴- مارچ، سنڌ جي تاريخ جو هڪ اهم ڏينهن آهي. محنت ڪش، پورهيتن، هارين، انقلاب پسند دوستن ۽ محب وطن ڪي هر سال اهو ڏينهن وڏي شان ۽ شوڪت سان ملهائڻ گهرجي. هيٺين مضمون ۾ مون ۴- مارچ جي پس منظر، واقعات ۽ ڪردارن تي تفصيل سان روشني وڌي آهي.

۴- مارچ جي واقعي ۾، يوسف لغاري اسانجو ڪمانڊر هو، آءٌ ۽ مجيب پيرزادو سندس ليفٽيننٽ هئاسون. ڪجهه ڏينهن لاءِ يوسف لغاري جڏهن جيل ۾ هو، ۽ آءٌ اڃان ٻاهر هوس، تڏهن مون ۽ مجيب سندس ڪمانڊ سنڀالي ورتي هئي. ان لحاظ کان، ۴- مارچ جا سيئي واقعا گهڻو ڪري منهنجي اکين اڳيان ٿيا. تنهنڪري مونکي سڄي واقعي جي گهڻي ڀاڱي مڪمل ڄاڻ آهي. ٻر ڇاڪاڻ ته واقعات کي گذري ڪافي وقت ٿي ويو آهي، ۽ ۴- مارچ جي عظيم واقعي جا ڪردار تمام گهڻا هئا، تنهنڪري مون ان واقعي ۾ ملوث ڪيترن ئي جانثارن کان انٽرويو ورتا آهن، ۽ سندن بيانن جي روشنيءَ ۾ ڪڙي سانُ ڪڙو ملائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. مون وس آهر ڪوشش ڪئي آهي ته ڪوبه اهم واقعو رهجي نه وڃي. پر تنهن هوندي به، جيئن ته وقت تمام ٿورو مليو اٿم ۽ انٽرويو به ڪافي سيڙادو آهي، تنهنڪري هي مضمون ٽڙ تڪڙ ۾ لکي رهيو آهيان، ڪا خامي رهجي وئي هجي، يا ڪن ڪردارن کي وساري ويٺو هجان، يا ان سانُ پورو انصاف ڪري نه سگهيو هجان، ته خطاوار سمجهي معاف ڪندا. بهرحال، جيڪو ڪجهو پڪو رڌو اٿم، اوهان اڳيان پيش ڪيان ٿو، لوڻ مرچ گهٽ يا وڌيڪ پئجي ويا هجن ۽ ذائقي ۾ بدمزگي پيدا ٿي پئي هجي، ته درگذر ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا.

جن صاحبن کان انٽرويو ورتا اٿم آهي هي حضرات آهن:

يوسف لغاري وڪيل، لالا قادر، سڪندر عباسي ليڪچرر سنڌ يونيورسٽي، ڊاڪٽر ڪامل راڄپر، رحيم سهتو وڪيل، انجنيئر غلام صديق ميمڻ، انجنيئر اشفاق ميمڻ، انجنيئر قربان ٻنوهر، محمدعلي سومرو، انجنيئر رشيد احمد ميمڻ، رفيق صفي ليڪچرر انجنيئرنگ

ڪالج، يوسف علي مرزا، انجنيئر سليم سنجراڻي، انجنيئر نذير احمد عرساڻي ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ڊائريڪٽر ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ يونيورسٽي آف سنڌ، محمد حسين سابق رجسٽرار يونيورسٽي آف سنڌ، عبدالباقي شيخ سابق پرنسپال انگريڪلچر ڪاليج ٽنڊو ڄام ، قاضي محمد اعظم سابق ايم پي اي ۽ رسول بخش پليجو وڪيل •

ٻن سروريچ شاگردن ۴- مارچ جي واقعن ۾ ڀرپور حصو ورتو هو ۽ هر مورچي ۾ هر محاذ تي سير جي بازي لڳائڻ لاءِ اڳتا هئا ، تن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا، جيئن مضمون پڙهن ۾ سولائي ٿئي • انهن صاحبن مان ڪيترا صاحب هن وقت وڏيون نوڪريون ماڻي رهيا آهن •

سنڌ يونيورسٽيءَ جا سورما

رحيم مهتو، اڪبر بروهي، عبدالڪريم انصاري، يوسف ٽالپر، اعجاز قريشي، يوسف علي مرزا، عبدالحق انصاري ، شفقت چانڊيو، رفيق ڪاڇيلو، اصغر شاه ، اڪبر شاه ، لالا شير خان ، منور ميمڻ ، تاج بگٽي، اڪبر بگٽي، لالا قادر، عبدالقادر ناريجو، غلام قادر ميمڻ، اقبال ميمڻ، عبدالرسول ٿهيم، محبوب انصاري، محمد علي مهيسر ، محمد هاشم مهتو، مير امداد، رب ڏنو ساريجو، علي محمد ساريجو ، محمد سعيد راشدي ، عبدالشڪور دائود پوٽو ، محمد يوسف ميمڻ ، مظهر ميمڻ، نور محمد کهڙو، نورمحمد ڪلوڙي، محمد علي مرزا ، محمد علي ٻوگر ، سڪندر پانڌياڻي ، سيف الله صديقي ، عمر پٺي ، سڪندر عباسي، علي احمد نظاماڻي، حسين ابڙيجو، عبدالجبار ڏمرڙ ، ثنا الله راشدي، عبدالقادر سومرو، عنايت ميمڻ، محمد عالم ڪيريو ، تاج محمد ڪتياڻ، سڪندر منگي، نثار منگي، عطا محمد منگي ، مير شاهد، ديدار شاه، ڪرم الله قريشي، نوارعلي پٺو، جاويد جيلاني، لياقت جتوئي، لطف علي دوداڻي، رياض آرائين ، هنسراج، عبدالغفور ميمڻ ، مير لطف الله، عثمان ڪيريو ، محمد عثمان ڪنير ، يونين آفيس جو پٽيوالو غلام قادر بروچ ۽ ٻيا اٽڪل ست شاگرد، جيڪي ۴- مارچ تي انجنيئرنگ ڪاليج جي اٽڪل ۱۴۷ شاگردن سان گڏ جيل ۾ پيا.

انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشورو

عبدالشڪور ميمڻ، انور ميمڻ، رشيد احمد ميمڻ، رفيق صفي، لالا خالد، شوڪت انصاري، رياض خميساڻي، سليم سنجراڻي، نثار قريشي، چانگو مل، قاضي خضر حيات، جهانگير شيخ، قربان پنوهر، اشفاق ميمڻ، سڪندر پٺاڻ (هينئر هندستان ۾ جنگ جو قيدي) ستار بارڪزئي، محمد صالح شيخ، نانڪ مل، گوبند، عاشق شاه، شفيق انصاري، شفيق صديقي، غلام صديق ميمڻ، اشفاق صفي، مسعود پيرزادو، چتر مل، ظفر احمد، جميل احمد، آفتاب احمد، شجاع جوڻيجو، آغاز احمد، غلام حسين چانڊيو، نذير احمد عرساڻي، (۴ آڪٽوبر ۱۹۷۱ ٻيا جيڪي ۴- مارچ تي قيد ڪيا ويا. جن جا نالا وسري ويا آهن، جيڪڏهن ڪو لکي موڪلي ته آئينده لاءِ ان جي، تلافي ڪئي وڃي. مسعود نوراني)

۱۹۵۸ع واري سال جي پڇاڙي هئي، سڄي ملڪ تي مارشلا جو منحوس پاڇو پيل هو. صبح جو هڪ ڏکي ڪار، جنهنجي هارن جو آواز، عام موٽرن جي مقابلي ۾ ٻي سرو ۽ خوفائتو هو، سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس جي مين گيٽ مان ڊوڪيندي اچي لئبريريءَ جي اڳيان بيٺي. هڪ ڏکو متارو فوجي، طوفان وانگر، ڪار مان ٻاهر نڪتو، ۽ پنهنجي فوجي بوٽن سان يونيورسٽيءَ جي پوتر ڌرتيءَ کي ڊوڙيندو آغا تاج محمد(مرحوم) رجسٽرار سنڌيونيورسٽي جي آفيس جي اڳيان اچي بيٺو. نالي جي تختيءَ تي هڪ اڌامندڙ نظر وڌي ۽ پنهنجي فوجي بوٽ سان دروازي تي هڪ زوردار ٺوڪر هڻي ڪڍي. دروازو ٽئين قسم جو دٻاءُ محسوس ڪري، ڌپ ۾ ٻرڙات ڪندي کلي پيو.

”هيءَ اوهان ڪهڙي بڪواس شروع ڪئي آهي؟“ هن اندر گهڙندي، آغا صاحب تي گجندي چيو. ”ياد رکو، اسانجا ٻار سنڌي نه پڙهندا، اهي فقط اردو پڙهندا. اسانجي ٻارن کي سنڌي پڙهائڻ بند ڪيو. اهو مارشلا جو حڪم سمجهو ۽ اهو حڪم يڪدم عمل ۾ اچڻ گهرجي.“

آغا صاحب جو رت ٽهڪي ويو. ”اوهانجا ٻار آسمان تان لٿا

آهن ڇا، جو سنڌي نہ پڙهندا.“ هن سوچيو تہ ڇڻي ڏي، پر پوءِ مصلحت جي تقاضا نہ آلوده هوائن سندس من ۾ ٻرندڙ شعلن کي سرد ڪري ڇڏيو.

”ٺيڪ آهي، آءٌ علامہ آءِ. آءِ قاضيءَ کي اهڙو اطلاع ڏيئي ڇڏيندس.“ هن پنهنجي جوش کي دٻائيندي نهايت سرد لهجي ۾ چيو.

فوجي، آغاصاحب کي گهوريندي هليو ويو. چوٿا تہ ان زماني ۾ حيدرآباد جو مارشلا ايڊمنسٽريٽر برگيڊيئر ٽڪا خان هو، جيڪو هينئر ليفٽيننٽ جنرل ٽڪا خان آهي. علامہ آءِ. آءِ قاضي صاحب کي اهڙو اطلاع ڏنو ويو، جنهن ان ڳالهہ تي سخت احتجاج ڪيو، پر سندس احتجاج کي رد ڪندي، حڪومت طرفان احڪام جاري ڪيا ويا، تہ غير سنڌي شاگردن کي ملپس سنڌي بہ نہ پاڙهي وڃي، ان جي بدران سنڌي شاگردن کي اردو پڙهڻ لازمي قرار ڏنو ويو. مقامي انتظاميہ طرفان، يونيورسٽيءَ جي معاملن ۾ اها پهرين وڏي مداخلت هئي.

١٩٥٩ع ۾ ٻيهر انتظاميہ جو هٿ يونيورسٽيءَ ڏانهن وڌيو. ايڪانا مڪس جو پروفيسر ڊاڪٽر احمد مختيار، پنهنجو نوڪريءَ جو عرصو پورو ڪري رٽائر ٿيڻ وارو هو. مارشلا ايڊمنسٽريٽر برگيڊيئر اقبال، علامہ صاحب تي زور پريو تہ: احمد مختيار جي نوڪري برقرار رکي وڃي. علامہ صاحب انڪار ڪيو. پر جڏهن هن تي گهڻو زور وڌو ويو، تہ هن پنهنجن اصولن جي لڄ رکندي، پنهنجي عهدي تان استعيفا ڏيئي ڇڏي جيڪا مئي جي ٢٥ تاريخ منظور ٿي. علامہ صاحب کانپوءِ رضي الدين صديقي وائيس چانسلر ٿي آيو. هاڻ مداخلت ۾ باقاعدگي اچي وئي هئي، پر مدافعت جو ڪو نالو نشان ڪونہ ٿي ملبو.

١٩٦٥ع ۾ حسن علي عبدالرحمان يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر هو. ساڳيءَ زماني ۾ مسرور حسن خان حيدرآباد ڊويزن جو ڪمشنر هو. حسن علي عبدالرحمان، يونيورسٽيءَ کي هڪ خود مختيار ادارو بنائڻ جو حامي هو، تنهن ڪري هو ڪنهن بہ عملدار

جي يونيورسٽيءَ يا ڪنهن به تعليمي اداري ۾ مداخلت پسند نه ڪندو هو. حسن علي عبدالرحمان پنهنجو پاڻکي چانسلر جي طابع سمجهندو هو. حسن علي عبدالرحمان کان اڳ وارو وائيس چانسلر، شايد ڪمشنر جي سلاميءَ لاءِ ڪمشنر وٽ حاضري ڀريندو رهندو هو، پر حسن علي عبدالرحمان مختلف طبيعت جو مالڪ هو، هو ڪنهن ٽلو ٽوپيءَ، گلو پوپڻ، کي اهميت ڪونه ڏيندو هو. ڪمشنر هنجي اڳيان ڪابه حيثيت نه رکندو هو. بلڪ هو آفيسرن کي حقارت جي نگاه سان ڏسندو هو. (تصور جي نگاه سان ڏسجي ته سندس زماني ۾ درسگاهن جي دروازن تي هي بورڊ لڳل هو ته "ڪتن ۽ عملدارن جي داخلا بنا اجازت منع آهي.")

هي پاسي مسرور حسن پنهنجو پاڻکي سڄي ڊويزن جو ان داتا سمجهندو هو. سندس سوچ موجب سڄي ڊويزن ۾ رهندڙ ننڍا، وڏا، امير، غريب، عورت، مرد، سندس "ڪُن" جا منتظر هئا. هو هڪ مغرور آفيسر هو. سنڌ جا بزدل ۽ بي غيرت وڏيرا، اڪثر سندس سلامي ڀرڻ ايندا هئا، ۽ سندس چائنٽ تي پيشاني ٽيڪي ويندا هئا. ننڍا وڏا آفيسر سندس دربار ۾ وڃي ۽ 'جي حضوري'، ڪري ايندا هئا. حسن علي عبدالرحمان نه ويو، ته مغرور عملدار جي پيشانيءَ تي. گهنج پئجي ويو. جهڳڙي جي ابتدا ٿي وئي، ٻلا ۾ ٽلوارون ٻه مياڻ ۾ ڪڏهن رهيون آهن!

طاهر حسين ١٩٦٥ع ۾ يونيورسٽيءَ يونين جو جنرل سيڪريٽري هو. ساڳيءَ سال اهو انٽر ڪاليجيٽ باڊيءَ جو چيئرمن چونڊيو ويو. هو حسن علي عبدالرحمان جو انفارمر هو. پر ساڳي وقت هو ڪمشنر جو به انفارمر هو. يعني طاهر 'ڊبل رول' ادا ڪري رهيو هو. اتفاق سان طاهر حسين امتحان ۾ ڪاپي ڪندي پڪڙجي پيو. طاهر جو ڪيس جڏهن ان فيئر مينس ڪميٽيءَ وٽ فيصلي لاءِ پهتو، ته محترم عبدالباقي شيخ، جيڪو ان وقت ان ڪميٽيءَ جو چيئرمن هو، اهو ڏسي حيران ٿي ويو، ته طاهر ڪتاب تان هوبهو نقل ڪيو هو، ايتري قدر جو ڪتاب جي حاشي ۾ ڏنل حوالا، به جوابي ڪاپيءَ ۾ جيئن جو تيئن موجود هئا. ڪيس ٽن سالن لاءِ ڊبار ڪيو ويو،

اهو ڪيس آخري فيصلي لاءِ سنڊيڪيٽ ۾ پهتو، ته سنڊيڪيٽ ۾ مسرور حسن خان طاهر جي وڪالت ڪئي ۽ ڪيس بچائڻ لاءِ اهو عذر ڏنو ته جيڪڏهن طاهر تي ڪو قدم کنيو ويو، ته تعليمي ادارن ۾ وڳوڙ ٿي پوندو. جنگ جو زمانو آهي، ۽ ايوب خان جو چوڻ آهي ته: ڪابه اهڙي ڳالهه نه ڪيو، جنهن سان امن امان ۾ وڳوڙ پئي. تنهن ڪري طاهر کي معاف ڪري ڇڏيو.

تنهن تي عبدالباقي شيخ صاحب، مسرور کي چيو ته: ”مسرور تون هڪ ڏوهاري شاگرد جي اڳيان ايترو ته بي وس ٿي ويو آهين، جو تون سندس مقابلي ۾ امن امان به نٿو قائم ڪري سگهين.“

رجسٽرار ڏرڪ چيو ته: ”جيڪڏهن طاهر کي ڇڏي ڏبو، ته ان سان گڏ ٻين اوٺيهن ڄڻن کي به ڇڏڻو پوندو، جن ڪاپي ڪئي آهي. پلا پڌايو ته پوءِ هر ڪو شاگرد ڪاپي ڪرڻ تي لهي نه ايندو؟“

۽ حسن علي عبدالرحمان به جڏهن طاهر جي مخالفت ڪئي، ته مسرور جا تاڪ لڳي ويا. نيٺ طاهر وارن کي هڪڙي امتحان لاءِ ڊبار ڪيو ويو. اها مسرور جي وڏي شڪست هئي. سندس خيال موجب، ڪن حقير تعليمي ماهرن سندس حڪم جي انحرافي ڪئي هئي. هنن سندس اشارن تي نچڻ کان انڪار ڪري، سندس مذاق اڏايو هو. هو سندس خدائي کان منڪر ٿي ويا هئا. مغرور ڪمشنر جي دل ۾ حسن علي عبدالرحمان لاءِ بغض ۽ ڪيني جي باهه ٻري پئي.

پر اڃان اهو زخم ڇٽو ئي ڪونه هو، ته حسن عليءَ کيس هڪ ٻيو ڇهڪ ڏنو. لياقت ميڊيڪل ڪاليج جو شاگرد رهنما، ڪامل راڄپر ڪنهن حادثي ۾ سخت زخمي ٿي پيو. سندس حياتيءَ جي تند کي ٽٽڻ کان بچائڻ لاءِ، کيس رت جي ضرورت هئي. پر ان وقت جي لياقت ميڊيڪل ڪاليج جي ايڊمنسٽريٽر، بلڊ بينڪ مان رت ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، جيتوڻيڪ بينڪ ۾ ڪافي رت موجود هو. ايل ايم سيءَ جي جنرل سيڪريٽريءَ **سليمان شيخ** هڪ هنگامي جنرل باڊي سڏائي، ڪامل کي رت ڏيڻ جي اپيل ڪئي، ته ڪئين شاگرد ۽ شاگرديائيون ڪامل کي رت ڏيڻ لاءِ پهچي ويا. چونتا ته ڪي شاگرديائيون ته پنهنجو رت ڪڍرائي، بوتلن ۾ ڀري،

ڪرنل جي آفيس ۾ گهڙي ويون، ۽ آهي رت جون بوتلون سندس اڳيان رکي چيو ته: ”ڪرنل! اچي هي وٺ رت، جنهن لاءِ تو اسانجي هڪڙي ساٿيءَ کي سڪايو هو. ياد رک ڪرنل! اسين ڊاڪٽر آهيون، اسانکي رت جو نه، پر انسانن جي حياتيءَ جو قدر ڪرڻ کپي.“

ڪرنل کي اها ڳالهه زهر تي لڳي، هن انتقامي ڪارروائي ڪندي، ڪامل ۽ ڪجهه ٻين شاگردن جا فارم رد ڪري ڇڏيا. ٻي ڪا واهه نه ڏسي، ڪامل آخري داءُ لڳائڻ لاءِ حسن علي عبدالرحمان جي در تي پهتو. حسن علي عبدالرحمان اهو چئي، ملڻ کان انڪار ڪري ڇڏيس ته: ”ڪرنل هڪ سٺو ماڻهو آهي.“

پر ڪامل زوريءَ سندس آفيس ۾ گهڙي ويو ۽ اکين ۾ ڳوڙها آڻيندي رڙيون ڪندي چيائين: ”منهنجو هڪ سنڌي گهراڻي ۾ پيدا ٿيڻ واقعي هڪ لعنت آهي ڇا؟ آه، مون سان ڪيڏي نه ويڌن آهي، جو هڪ مجرمانه ذهنيت رکندڙ ايڊمنسٽريٽر، منهنجي سنڌي هئڻ جي ڪري، مونکي پنهنجي، ظلم جو نشانو بڻائي رهيو آهي. اف! آءٌ ڪهڙي پاسي وڃان! ڪنهن وٽ وڃان! ڇا آءٌ سنڌونديءَ ۾ ٽپو ڏيئي پنهنجو انت آڻيان يا پنهنجو پاڻکي ڪنهن ريل جي پٽي تي اڇلائي پنهنجو خاتمو ڪيان، ڇا سنڌي ٿيڻ ڏوه آهي! ڏوه آهي! ڏوه آهي!“

”بس! بس، بس! ڪامل وڌيڪ ڪجهه نه چئو. ڪجهه نه چئو. مون ۾ وڌيڪ ٻڌڻ جي همت ڪانهي. پروفيسر حسن عليءَ سڏڪندي چيو، ”تون فخر ڪر جو تون هڪ سنڌي گهراڻي ۾ پيدا ٿيو آهين. تو کي ان ڳالهه تي غرور ٿيڻ کپي، جو تنهنجي رڳن ۾ سنڌي رت ڊوڙي رهيو آهي. وڃ! ڏسان ڪرنل تنهنجو ڪهڙو آنگوٺو ٿو پٽي.“

پروفيسر حسن عليءَ ڪرنل کي چيو ته: ڪامل جو فارم بحال ڪري. پر ڪرنل ان تي راضي نه هو. پروفيسر حسن عليءَ گهڻو تنگ ڪيس، ته هو مسرور حسن خان وٽ ويو ۽ ان کان مدد گهريائين، جيڪو سندس گهرو دوست به هو. مسرور پروفيسر حسن عليءَ کي فون ڪئي، هن انڪار ڪيو. مسرور تنهن تي ان وقت

جي گورنر ملڪ ’امير محمد خان‘ کي فون ڪئي، پر پروفيسر حسن عليءَ اڳ ۾ ئي ’ذوالفقار علي ڀٽي‘ کي حالات کان آگاهه ڪري ڇڏيو هو. تنهن گورنر تي اهڙيءَ دٻاءَ وجهي ڇڏيو هو، پر امتحان ۾ وقت ٿورو هو، ۽ ڪرنل اچان ڪامل جي فارم تي صحيح نه ڪئي هئي. مٿان امتحان اچي پهتو. ٺيڪ امتحان جي ڏينهن، پروفيسر حسن عليءَ امتحان ملتوي ڪري ڇڏيا. ان وچ ۾، جنگ جا ڪڪر پاڪستان جي افق تي اڀريا.

ڪرنل، پروفيسر حسن عليءَ وٽ آيو، ۽ چيائين، ”اچو ته ان قصي کي ختم ڪريون.“

پروفيسر حسن عليءَ کي رجسٽرار محمد حسن ترڪ چيو ته، ”اوهان بهرحال ڪرنل کان ڪامل جي فارمن تي صحيح وٺي ڇڏيو.“

پروفيسر حسن عليءَ کلي چيو، ”پر هاڻ ڳڻتي ڪهڙي آهي.“

اهڙيءَ ريت اچان به فارم تي صحيح نه ٿي سگهي هئي. امتحان ٿي ويو. ڪرنل فارم تي صحيح ڪرڻ کان بنهه ڦري ويو. چيو: ”مون ڪڏهن چيو ته آءٌ فارم تي صحيح ڪندس.“

قصو مختصر ته ڪمشنر جي آڪسائنٽ تي ’ڪرنل نجيب‘ نيٺ ڪامل تي ڪيس داخل ڪيو ته: ’سندس امتحان ۾ وهڻ غير قانوني هو.‘ ڪمشنر سندس ايڏي مدد ڪئي، جو جوائنٽ سول جج ’بخت علي جڪراڻي‘ صاحب جي ڪورٽ ۾ ڪيس هليو، ته ڪرنل جي پاران ڪيس جي پيروي ڪرڻ لاءِ ائڊوو ڪيٽ جنرل، ۽ ايڊيشنل ايڊوو ڪيٽ جنرل، ۽ مقامي ڊي- پي- پي وغيره آيا. ڪامل جي پاران مرحوم ’محمد ميمڻ‘ وڪيل پيش ٿيو. بخت علي صاحب انصاف جو بول بالا رکندي، ڪامل جي حق ۾ فيصلو ڏنو. ڪمشنر مسرور زخمي نانگ وانگر وڪڙ کائي، ڪرنل کي سيشن ۾ وڃڻ لاءِ چيو. جتي اچان ڪيس هليو پئي، ته پروفيسر حسن علي امتحان جو نتيجو ڪيرائي ڇڏيو. ڪامل پاس ٿيل شاگردن جي لسٽ ۾ هو. ظاهر آهي ته سرڪاري وڪيل کي نيٺ ڪيس واپس وٺڻو پيو. اهڙيءَ ريت

ڪرنل ۽ مسرور کي نهايت رسوا ۽ خوار ٿيڻو پيو. اما ڪمشنر جي ٻي شڪست هئي. سندس دل ۾ انتقام جا شعلا ٻرڻ لڳا. ۾ هو واسينگ ڪان به وڌيڪ زهريلو ٿي پيو هو، پر لومڙ ڪان وڌيڪ چالاڪ. في الحال ماٺ ڪري ويهي رهيو ۽ ماهر شڪاريءَ وانگر موقعي جي تاڙ ۾ رهڻ لڳو.

پر سندس مقدر ۾ اڃان ڪجهه وڌيڪ ناڪاميون ۽ شڪستون لکيل هيون. ساڳين ڏينهن ۾، انجنيئرنگ ڪاليج ۾ داخلائن جي اهڙي سرشتي جو بنياد وڌو ويو، جنهن مطابق ٻهراڙيءَ جي شاگردن کي ڪجهه وڌيڪ سيٽون ملڻ لڳيون. مسرور حسن خان، 'علمدار رضا، (ان وقت حيدرآباد جو ڊپٽي ڪمشنر) ۽ مسٽر 'جعفري' (اينٽي ڪرپشن جو آفيسر) جدا جدا ٽن مختلف شاگردن کي انجنيئرنگ ڪاليج ۾ داخلا ڏيارڻ لاءِ پروفيسر حسن عليءَ کي فون ڪئي، پر پروفيسر حسن عليءَ معذوري ظاهر ڪئي. هن ڊاڪٽر افغان کي فون ڪئي، جنهن ساڳيون ٽڙي ڏنيون. انهن ٽن شاگردن مان هڪ خود جعفريءَ جو پٽ هو، تنهن جي ڪري اڳتي هلي، جعفريءَ عمارتن جي ڪيس ۾ مسرور جي اشارن تي نچندي ڊاڪٽر افغان ۽ رجسٽرار کي به کهلي ورتو هو.

انهيءَ ڇڪتاڻ جي هلندي پراڻي سينڊيڪيٽ جو مدو ختم ٿي ويو هو. نئين سينڊيڪيٽ جا نالا پروفيسر حسن عليءَ، گورنر ڏانهن ڏياري موڪليا. چونڪا ته ان لسٽ ۾ مسرور حسن خان جو نالو به لکي موڪليو ويو هو، پر پوءِ الائي ڪيئن مسرور حسن خان جو نالو لسٽ مان غائب ٿي ويو. اڳ ۾ اصول اهو هوندو هو، ته حيدرآباد يا خيرپور ڊويزن جي ڪمشنرن مان ڪنهن هڪ کي سينڊيڪيٽ جو ميمبر بڻايو ويندو هو. هن دفعي ڪمشنرن کي بلڪل نظر انداز ڪري، هڪ نئين روش اختيار ڪئي وئي هئي. ڪمشنر کي اهو آخري ڌڪ ڪاپاري لڳو.

پروفيسر حسن عليءَ ڪيس هر هنڌ ۽ هر محاذ تي شڪست مٿان شڪست ڏيندو آيو هو. ڪمشنر ڪنڌ ڪڍي جهڙو به ڪونه هو. مسرور ٽانڊن جي بستري تي ڪري پيو هو. انتقام جي آگ ڪيس

ساڙي خاڪ ڪري رهي هئي. هر گهڙيءَ هر پَل ٻيو هاڻ حسن عليءَ خلاف رتون سٽڻ لڳو.

١٩٦٦ع ڌاري ذوالفقار علي ڀٽي کي وزارت مان لاٿو ويو. جڏهن هو ڪوٽڙيءَ کان لنگهيو ٿي، تڏهن انجنيرنگ ڪاليج، ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جا شاگرد رات جو پروفيسر حسن عليءَ جي بنگلي تي ويا ۽ گهيرائو ڪري، هن کان بسن جو مطالبو ڪرڻ لڳا، ته جيئن هو استقبال لاءِ ڪوٽڙي اسٽيشن تي وڃي سگهن. پروفيسر حسن علي پاڻ ته ٻاهر ڪونه نڪتو، پر محمد حسن رجسٽرار پنهنجي بنگلي مان ٻاهر نڪري آيو. 'آءٌ' ۽ 'علي محمد ڏاهري' ۽ هڪ ٻيو شاگرد هن وٽ ويا سين، ۽ بس جو مطالبو ورجايوسين، پر هن چيو: ”اسين بسون ڏيئي نٿا سگهون، پر جيڪڏهن اوهان پنهنجي مرضيءَ سان زوريءَ مارَ ڪٽَ ڪري بسون ڪاهي وينداو، ته اسين ڇا ٿا ڪري سگهون.“ ائين چئي هو اندر هليو ويو. شاگرد صبح جو زوري بسون ڪاهي ذوالفقار علي ڀٽي سان ملڻ هليا ويا.

انهيءَ کان اڳ پروفيسر حسن عليءَ ١٩٦١ع ۾ يونيورسٽيءَ جي ڪنووڪيشن ۾ ذوالفقار علي ڀٽي کي مهمان خصوصيءَ جي حيثيت ۾ مدعو ڪيو هو. ۽ کيس يونيورسٽيءَ طرفان ڊاڪٽريءَ جي اعزازي ڊگري پيش ڪئي هئي.

١٩٦٦ع جي پڇاڙيءَ ۾ حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن طرفان 'يوسف لغاريءَ، 'جام ساقيءَ' ۽ 'عبدالحئي پليجي' ذوالفقار علي ڀٽي کي جماعت جي ڪنويشن ۾ مهمان خصوصيءَ جي حيثيت ۾ مدعو ڪيو. جامع عربيه هاءِ اسڪول جي گرائونڊ تي ذوالفقار علي ڀٽي هڪ تقرير به ڪئي.

انهي ڏينهن ڳالهيون مسرور حسن خان سڌو سنئون ۽ سي- آءِ -ڊي جي معرفت 'ايوب خان' جي ڪن تي پهچايون، کيس برغلايو، ته پروفيسر حسن علي، ذوالفقار علي ڀٽي لاءِ يونيورسٽيءَ ۾ ميدان هموار ڪري رهيو آهي. پر ڪمشنر رڳو انهن الزامن تي اڪتفا نه ڪئي، پر هن هڪ ٻي گندي سياست ڪيڏي. هن شهر جي ڪجهه تعصبي

سياستدانن کي پنهنجو ذاتي اثر رسوخ هلائي، پروفيسر حسن عليءَ جي، خلاف اردو اخبارن ۾ بيان ڏيارڻ شروع ڪيا. ”طاهر حسين“ جيڪو ڪمشنر جي احسانن جو بار لاهڻ لاءِ آتو ويٺو هو، ان به مسرور جي چوڻ تي اخباري دفترن جا چڪر لڳائڻ شروع ڪيا ۽ پروفيسر حسن عليءَ خلاف بيان ڪديا.

يونيورسٽيءَ جي اڳوڻي اسٽيبلشمينٽ آفيسر، ”عبدالرحمان جامي“، جنهن جون اکيون رجسٽراريءَ واري عهدي تي لڳل هيون، ”اين-اي-جي خان“، ”عبدالسلام“، جيڪو وائيس چانسلر جو پي اي هو ۽ ”برڪات وارثي“، يونيورسٽيءَ جي پرسان روز هڪ هنڌ گڏ ٿيندا هئا ۽ مسرور سان ساز باز ڪري پروفيسر حسن عليءَ جي خلاف منظم سازش ماتحت بيان ڪڍائڻ لڳا.

”مبين“ جيڪو ”حريت“ اخبار جو مقامي نمائندو هو، سو عبدالسلام جو مائٽ نڪري پيو. چولڪي گهٽيءَ وٽ چوٽا ته، سندس بولن جو دڪان به هو. مبين به سندن ”سيل“ ۾ اچي شامل ٿيو، تنهن ڪري يونيورسٽيءَ خلاف ڀريون بيان حريت ۾ ڇپيو.

آهستي آهستي هڪ منظم طريقي سان ”نواب مظفر“، ”حافظ مبارڪ علي شاه“، ”طاهر حسين“، ”اسحاق شمي“، ”بشير چوهدري“، ”عثمان ڪينيڊي“، ”رفاقت الله“ ۽ ٻين ڪمترن جا غلط ۽ زهريلا بيان اردو اخبارن ۾ ڇپجڻ لڳا. هنن الزام لڳايا ته: پروفيسر حسن علي تعصبي آهي، هو سنڌين کي نوڪرين وغيره ۾ ترجيح ڏئي ٿو. سنڌين کي واڌو الائونس ڏئي ٿو. هنن انجنيئرنگ ڪاليج جي داخلائن جي طور طريقي تي به سخت نڪته چيني ڪندي پروفيسر حسن عليءَ تي غير سنڌي شاگردن سان به اکيائيءَ جي سلوڪ جي شڪايت ڪئي، ”جنگ“ ۽ ”حريت“، ان ڏس ۾ ايڊيٽوريل لکيا ۽ اهڙي ريت مسرور جي حسب منشا يونيورسٽيءَ جي معاملي کي عوام ۾ آندو ويو.

پروفيسر حسن عليءَ، ”آفتاب مرزا“، (جيڪو ان وقت سنڌ يونيورسٽيءَ جو انفارميشن آفيسر) جي معرفت ١٧ جنوريءَ تي هڪ پريس نوٽ جاري ڪري متين الزامن جي سختيءَ سان ترديد ڪئي ۽ وضاحت ڪئي ته: ٢٣ استادن مان ١٥٠ غير سنڌي آهن ۽

فقط ٨٠ سنڌي آهن. يعني سنڌي عملي جو تعداد ڪل عملي جو ڏيون حصو هو. اها خود هڪ وڏي بي انصافي هئي. ساڳيءَ ريت پروفيسر حسن عليءَ وضاحت ڪئي ته: انتظاميءَ عملو فقط ٥٠ سيڪڙو سنڌي آهي. سنڌين جي آدم شماريءَ جي لحاظ کان اهو تعداد به گهٽ هو. جڏهن ته مسرور حسن خان هڪ طرف تعصبي سياستدانن، نام نهاد شاگرد اڳواڻن ۽ متعصب استادن يونيورسٽيءَ جي عملي جي معرفت هنگامي هڪ پاسي، ۽ سي آءِ ڊي جي معرفت ايوب جي ڪن پرڻ جي ذريعي ٻئي پاسي حسن عليءَ کي سوگهو ڪري رهيو هو. تڏهن حيدرآباد جي ڪاليجن ۾ يونين جي عهديدارن جون چونڊون ٿي رهيون هيون. اتفاق سان انهن چونڊن ۾ اڪثريت سنڌي نمائندن جي چونڊجي آئي. انجنيئرنگ ڪاليج مان ”مجيب پيرزادو“ صدر ۽ آءِ جنرل سيڪريٽري ۽ ”رفيق صفي“ ڊبيٽنگ سيڪريٽري چونڊيا سون، جناح لا ڪاليج مان ”عبدالرحمان پيرزادو“ ۽ سنڌ لا ڪاليج مان ”غلام نبي مغل“ جنرل سيڪريٽري چونڊجي آيا. سچل ڪاليج مان غلام نبي مغل نائب صدر ۽ مهر حسن شاهه جنرل سيڪريٽري، سچل ڪامرس ڪالج مان ”خواجه سڪندر علي“ نائب صدر چونڊجي آيا. لياقت ميڊيڪل ڪاليج مان ”غلام محمد پرڪڙي“ صدر ۽ ”قادر نواز قريشي“ نائب صدر ۽ يونيورسٽي مان ”يوسف لغاري“ صدر ۽ نائب صدر نواز علي پٿو، کٽي آيا، پيو ته ٿهيو پر گورنمينٽ گرلس ڪاليج مان مهتاب چنا جنرل سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾ چونڊجي وئي.

مجيب پيرزادي ۽ مون گڏجي شاگردن جي هڪ آل سنڌ ڪنوينشن سڏائڻ جو فيصلو ڪيو. ان لاءِ اسان مٿين عهديدارن سان لهه وچڙ ۾ آياسين ۽ جلدئي سڀ هڪ ٻئي سان رلي ملي وياسين. ڪنهن اڻ ڏٺي خطري اسانکي آئي هڪ هنڌ گڏ ڪيو هو.

پڙهندڙن کي احساس ٿيو هوندو، ته پروفيسر حسن عليءَ خلاف ڪيئن نه منظم سازش هلائي وئي، ۽ ڪيئن نه نواب مظفر ۽ حافظ مبارڪ علي شاهه جهڙن فرقيوار سياست دانن گڏجي غير سنڌي عوام کي هميشه لاءِ سنڌ ۾ رهي سنڌين ۾ مدغم ٿي وڃڻ جي تلقين ڪرڻ جي بدران، ان کي سنڌين جي خلاف ڀڙڪائڻ شروع ڪيو

هو تہ جيئن سنڌ ليڊري ڇڪي وڃي ۽ هو سنڌ ليڊر بڻجي وڃن. هنن اهو بہ ڪونہ سوچيو، تہ جنهن بارود سان هو کيڏي رهيا آهن، اهو جڏهن ڦاٽو، تہ خود غير سنڌين کي اڏائي ڇڏيندو. پر هو نہ مڙيا ۽ بيانن جو سلسلو وڌيڪ زور ٿي ويو. نام نهاد شاگرد اڳواڻن، پروفيسر حسن عليءَ جي خلاف، هينڊ بل ورهايا ۽ شهر جي ڀتين تي وڏا دل ساڙيندڙ پوسٽر هنيا ويا.

اسان اهو سڀ خاموش تماشائيءَ وانگر ڏسي نہ سگهياسين. سنڌين سان پاڪستان ٺهڻ سان ئي بي انصافيون ٿيڻ شروع ٿي ويون هيون. نوڪريون، زمينون، ملڪيتون، اقتدار، عمارتون، دڪان، واپار، دولت، پوليس، فوج. مطلب تہ هر معاملي ۾ سنڌين سان نا انصافي ٿي هئي. سنڌين جڏهن ون يونٽ تي احتجاج ڪيو، تہ ون يونٽ کي بچائڻ لاءِ مارشلا لڳو ۽ ان مارشلا جي تلوار هيٺان جيڪي ظلم ٿيا هئا، سي اسانکان ڳجها ڪونہ هئا. اول تہ پروفيسر حسن عليءَ ڪوبہ اهڙو ڪم ڪونہ ڪيو هو، جنهن مان تعصب جي بوءِ اچندي هجي. پر جيڪڏهن هن ڪجهہ نوڪريون سنڌين کي ڏياريون بہ هيون، تہ هن ڪهڙو ڏوهہ ڪيو هو؟ غير سنڌي عملي جو تعداد تہ بهرحال سنڌي عملي کان وڌيڪ هو! پوءِ هيءَ واويلا ڇا جي هئي؟ـ اسان سوچيو. چوري ۽ سينا زوري؟ نتيجي ۾ سيٺي چونڊيل سنڌي شاگرد نمائندا هڪ ٿي ويا. اسان گڏجي پروفيسر حسن عليءَ جي حمايت ۾ بيان ڪڍيا ۽ تعصبي سياستدانن کي ننديو. ٢١ جنوريءَ تي يوسف لغاريءَ بيان ڪڍي اپيل ڪئي تہ يونيورسٽيءَ کي سياست جو اکاڙو نہ بڻايو وڃي. ٢٤ جنوريءَ تي 'محمد يوسف ميمڻ'، صدر عربي ڊپارٽمينٽ، سنڌ يونيورسٽيءَ تي هنيل الزامن جي ترديد ڪئي. ٢٥ جنوريءَ تي انجنيئرنگ ڪاليج ۾ مون ۽ مجيب پونين طرفان سنڌي شام جو اهتمام ڪيو. مون پنهنجي افتتاحي تقرير ۾ چيو تہ: 'اسين حق ۽ انصاف تي آهيون، ۽ ڪوبہ اسانجا حق دٻائي نٿو سگهي. اسين هوشو هيمون، دودو ۽ دولهہ دريا خان بڻجي ڏيکاريندا سون.' اڃا آءٌ تقرير ڪري رهيو هوس تہ، ڪو شخص منهنجي هٿ ۾ هني جو هڪ لڪر ڏيئي هرڻ وانگر ڇالون ڏيندو اسٽيج تان لهي ويو. مون ڪنڌ مٿي

ڪري ڏنو، ته اهو يوسف لغاري هو. ڪولي ڏنم، ته ان تي اڄ جي جلسي جون قراردادون لکيل هيون. اهي قراردادون بحال ڪيون ويون. انهن ۾ يونيورسٽيءَ جي معاملن ۾ تعصبي سياستدانن ۽ مسرور حسن خان جي مداخلت جي مذمت ڪئي وئي هئي. سنڌيءَ کي قومي ٻولي بنائڻ، سنڌ ريجمينٽ قائم ڪرڻ ۽ ون يونٽ ٽوڙڻ جا مطالبا ڪيا ويا هئا. جلسي ۾ مهمان خصوصي "غلام علي الانا صاحب" (سنڌ الاجيءَ وارو) هو، تنهن پنهنجي نوڪريءَ جي پرواهه نه ڪندي، هڪ حقيقت سان ڀريل طوفاني تقرير ڪئي، جيڪا ان وقت جي ڪر ٻوسائڻ واري حالتن ۾ بيحد دليرانه تقرير هئي. ساڳي جلسي ۾ رسول بخش پليجي سنڌي سورمن جي موضوع تي تقرير ڪئي. سندس تقرير تي اردو پريس ايڏي هاءِ گهوڙا ڪئي جو تونبهه ڏاري، جڏهن ۴- مارچ جي تحريڪ اٿي هلي ته تحريڪ وارن کي ڏاهر پرست چئي انهن کي عوام جي نظرن سان ڪيرائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي.

ان سنڌي شام جي ڪاروائي ڪنهن به اردو اخبار ڪانه ڇپي، ان وقت پريس آرڊيننس جو زور هو، ڪمشنر پريس جي مٿان چڙهيو ويٺو هوندو هو. ان وقت انفارميشن ڊپارٽمينٽ جو ڊائريڪٽر "علي احمد بروهي" هوندو هو، جيڪو پنهنجي ڪرسي بچائڻ خاطر ڪمشنر جي حڪم تي خبرون ڏيندو پاسيٽنگ ڪندو هو. اردو اخبارن ۾ تعصبي سياستدانن ۽ شاگردن جا بيان وڏين سرخين سان شايع ڪيا ويندا هئا، ان جي پيٽ ۾ اسانجا بيان ڇپجندا ئي ڪونه هئا. پر تنهن هوندي به اهڙي پوائنٽي ماحول ۾ سنڌي اخبارن "عبرت"، "خادم وطن" ۽ "مهراڻ" پاڻ ملهايو ۽ سنڌي شاگردن جي بيانن ۽ وضاحتن کي شايع ڪيو. عبرت اخبار ته ٢٦ جنوري ١٩٦٧ تي هڪڙو ايڊيٽوريل به لکيو، جنهن ۾ هن پروفيسر حسن عليءَ جي ڀرپور حمايت ڪئي ۽ تعصبي سياستدانن جي مڪروه چالن ۽ مقصدن جو پردو چاڪ ڪيو.

هئي پاسي سنڌي سياستدانن ۾ به چاڙهو ڪونه هو. اخبارن جا رڪارڊ جانچيا اٿم، ته ان وقت ۾ فقط "قمرالزمان شاهه" وڪيل اهڙو سياستدان نظر اچي ٿو، جنهن ٢٦ جنوريءَ تي بيان ڪڍي حاسد سياستدانن کي ننديو ۽ پروفيسر حسن عليءَ جي حمايت ڪئي. اهو

بيان هن يونيورسٽيءَ جي پوليٽيڪل سائنس جي اولڊ بوائز ايسوسيئيشن جي پليٽ فارم تان ڪيو. ساڳين ڏينهن ۾ ايبڊوزده سياستدانن تان ايبڊو لٿو، پر هو سنڌ يونيورسٽيءَ جي باري ۾ ڪو چڱو بيان ڪيڻ جي بدران پنهنجي ڀرين ڳڏجاڻيءَ ۾ ٿي ايوب خان واري مسلم ليگ ۾ شامل ٿي ويا.

مقصد ڳالهه جو هيءَ آهي، ته پروفيسر حسن علي اڪيلو ٿي پيو، سواءِ شاگرد نمائندن ۽ چند حقيقت پسند شخصن جي، ٻيو ڪير به سنڌس حامي ڪونه هو. جيڪڏهن هٿا ٻ، ته پنهنجي ٽوپي بچائڻ لاءِ ماٺ ڪري ويٺا هئا.

بيان ۽ جوابي بيان شايع ٿيندا رهيا. ٢٩ جنوريءَ تي مهر حسين شاه ۽ غلام نبي مغل (سچل ڪاليج واري)، پروفيسر حسن عليءَ جي حمايت ۾ بيان ڪيا. ٢٩ جنوريءَ تي سنڌ يونيورسٽي آرٽس فيڪلٽي طرفان متعصب سياستدانن جي مذمت ڪئي وئي. ٣٠ جنوريءَ تي سنڌ يونيورسٽيءَ يونين جي طرفان مذمت ڪئي وئي. هنن ’جنگ‘ اخبار ۾ ڇپيل هڪ خبر جي ترديد ڪئي، ته آهي علمدار رضا سان پروفيسر حسن عليءَ جي شڪايت ڪرڻ ويا هئا. معلوم ٿيو ته طاهر حسين، بشير چوڌري ۽ اسحاق شمي ۽ ٻين تعصبي شاگردن جي ٽولي سان گڏ علمدار رضا وٽ ويا هئا ۽ يونيورسٽيءَ جي معاملن ۾ ذاتي مداخلت جي درخواست ڪئي هئي ۽ چيو هو ته: پروفيسر حسن عليءَ خلاف ڪو قدم کنيو وڃي. ٣١ جنوريءَ تي يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس جي يونين آفيس ۾ سنڌي شاگرد نمائندن جي گڏجاڻي ٿي. هنن هڪ بيان تي صحيحون ڪيون، جنهن ۾ چيو ويو هو، ته: يونيورسٽيءَ جي فضا تعصب کان پاڪ آهي. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ اقربا پروري ڪانهي. هنن چيو هو ته: هو علمدار رضا سان ڪونه مليا هئا. هنن جنگ اخبار جي سخت مذمت ڪئي ۽ حڪومت کان مطالبو ڪيو، ته تعصبي آفيسرن خلاف سخت قدم کنيو وڃي. بيان تي مجيب منهنجي، يوسف لغاريءَ، نواز پٽي، غلام نبي مغل، قادر نواز قريشي، مهر حسين شاه، خواجه سڪندر ۽ غلام علي چوهاڻ صحيحون ڪيون. جام ساقي به اتي موجود هو، پر هن صحيح ڪانه ڪئي. سنڌس چوڻ اهو هو، ته پروفيسر

حسن علي ۽ مسرور حسن ٻئي بيوروڪريسيءَ جا نمائندا آهن ۽ ٻئي سنڌين ۽ مهاجرن کي هڪ منظم سازش جي ذريعي وڙهائي رهيا آهن. هن بهرحال اهو چيو ته: منهنجي ڀاران مهر جسن شاه صحيح ڪري ٿو، جيڪو حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو هڪ عهديدار به هو. بهرحال چام ساقيءَ ۽ يوسف لغاريءَ جي ان مسئلي تي اٽيٽ به ٿي پئي هئي. چام ساقيءَ يوسف کي اهو به چيو ته: 'سندس خيال آهي ته پروفيسر حسن علي هڪ بيوروڪريٽ آهي ۽ سنڌين مهاجرن ۾ نفاق وجهي رهيو آهي، تنهنڪري پروفيسر حسن عليءَ جي خلاف تحريڪ هلائڻ گهرجي. پر يوسف ڪيس سمجهائيندي چيو هو ته: حسن علي ڪٿي جا به هجي، هن وقت هو خود مظلوم آهي ۽ مسرور ڪمشنر ۽ تعصبي سياستدانن جي هڪ منظم سازش جو شڪار آهي، ۽ هن تي اهڙا الزام هنيا ويا آهن، جن جو ڪو وجود ئي ڪونهي، تنهنڪري پاڻکي پروفيسر حسن عليءَ جو ساٿ ڏيڻ گهرجي. بهرحال چام ساقي هڪ غير جانبدارانه رويو اختيار ڪيو.

ان وچ ۾، ۲۴ جنوريءَ تي، محمد علي هوتي صوبائي وزير تعليم يونيورسٽي ۾ آيو ۽ لئبريري حال ۾ اچي شاگردن کي خطاب ڪيائين. پروفيسر حسن علي تقرير ڪري بس ڪئي ۽ مائيڪ هوتيءَ ڏانهن ٻي وڌايائين، ته يوسف لغاري جيڪو پرسان ويٺو هو، تنهن ٽپ ڏيئي سرڻ وانگر لامارو هڻي سندس هٿن مان مائيڪ ڦري ورتو. پروفيسر حسن عليءَ گهڻي ئي ڪوشش ڪئي، ته مائيڪ وري وٺي هوتيءَ کي ڏي، پر يوسف جهڙي ڦرت ماڻهوءَ سان نه پڄي سگهيو. هن يڪدم تقرير شروع ڪري ڏني، ۽ جذباتي انداز ۾ هوتيءَ سان مسرور حسن خان ۽ تعصبي سياست دانن جي شڪايت ڪئي. هن يونيورسٽيءَ جا مختلف مسئلا به سندس اڳيان پيش ڪيا. هوتيءَ ڪيس جواب ۾ خاطري ڏني ۽ شاگردن کي محنت جي تلقين ڪئي. ان پٺ پٺان جي دوران تعصبي شاگردن طرفان زوردار هولنگ ڪئي وئي، نتيجي ۾ سنڌي شاگردن به جوابي هولنگ ڪئي. ان ڪان اڳ جو ڪو جهڳڙو ٿئي، جلسو ختم ٿي ويو. آهستي آهستي پروفيسر حسن عليءَ ۽ مسرور جي باهمي ڪشمڪش شاگردن جي ٻن گروهن ڏانهن منتقل ٿيندي وئي.

سنڌي ۽ غير سنڌيءَ جو تڪرار يونيورسٽيءَ جي چار ديواري ۾ گونجڻ لڳو.

پروفيسر حسن علي جڏهن ڏٺو، ته الزامن جو بازار گرم ٿي ويو آهي ۽ معاملو عوام ۾ وڃي رهيو آهي ته، هن ٢ فيبروزيءَ تي هڪ پريس بيان ڪڍي عوام کي اپيل ڪئي، ته يونيورسٽيءَ جي باري ۾ غليظ بحث ختم ڪيو وڃي. ڪنهن صاحب کي ڪا خاص شڪايت هجي، ته هو انهيءَ شخص سان ملي سندس غلط فهمي دور ڪرڻ لاءِ بلڪل تيار آهي، سندس بيان جو الٽو اثر ٿيو، تعصبي ڪئمپ طرفان پروپئگنڊا جي مشينري وڏيڪ تيزيءَ سان حرڪت ۾ اچي وئي. جو ڪجهه به ٿي رهيو هو، سو اڳ ئي سوچيل سمجهيل ۽ رٿيل هو.

فيبروري جي آخر ۾. يونيورسٽيءَ ۾ سائنس ڪانفرس ٿي رهي هئي. پروفيسر حسن عليءَ کي ڪنهن ڪم سان لاهور وڃڻو هو، ڪراچيءَ مان هو جهاز ۾ سوار ٿيو، ته اتفاق سان 'ذوالفقار علي ڀٽو' به ساڻس گڏ چڙهيو. ٻئي لاهور جي هوائي اڏي تي گڏ لٿا، ڪن اخباري نمائندن سندن گڏيل فوٽو به ورتو. مسرور حسن يڪدم اهو فوٽو هٿ ڪري ايوب خان کي ڏياري موڪليو ۽ انتظار ڪرڻ لڳو، ته ڪڏهن ٿو پروفيسر حسن عليءَ جي معطليءَ جو فرمان اچي ۽ ڪڏهن سندس انتقام جي اڳ سرد ٿئي. انهيءَ سائنس ڪانفرنس جي صدارت ايوب خان کي ڪرڻي هئي. پر حالتن کي پروڙي ڪمشنر مسرور خان، ايوب خان کي خفيه طور تي اطلاع ڏنو ته ايوب خان جي اچڻ تي سنڌي شاگرد مظاهرا ڪندا، تنهن تي ايوب خان بدران، ان وقت جي وزير تعليم 'قاضي انوارالحق، جي اچڻ جو اعلان ٿيو. هو به سڪر تائين اچي، حالتن جو رخ ڏسي موٽي ويو. پوءِ ڪانفرنس جو افتتاح 'رضي الدين قريشي' ڪيو.

فيبروريءَ جي آخري هفتي ۾ پروفيسر حسن عليءَ جي وڃڻ جون افواهون گرم ٿيڻ لڳيون. اهي افواهون ٻڌي شاگردن ۾ هيجان وڌي ويو. شاگردن جا ننڍا ننڍا ٽولا پاڻ ۾ زور زور سان بحث ڪرڻ لڳا. سرگوشيون وڌي ويون، بدبودار پرچار جو دهشن هاڻ ناقابل

برداشت تي ڇڪو هو. هاڻ سنڌي شاگرد هڪ لمحو به هٽ هٽ تي رڪي وڃڻ لاءِ تيار نه هئا. سنڌڻ ضمير ڪين ڊونڊاڙي رهيو هو ۽ ڪين پنهنجي وجود کي برقرار رکڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻ تي اڪسائي رهيو هو. ڇا سنڌين جو پاڪستان ۾ رهڻ هڪ گناه عظيم آهي؟ ڇا اسين پاڪستاني نه آهيون؟ ڇا سنڌين جون قربانيون پاڪستان ٺاهڻ ۾ شامل ڪونهن؟ ڇا اسين ايڏا حقير آهيون، جو پنهنجي ئي علائقي ۾ نوڪريون نٿا ڪري سگهون! مسرور حسن خان، صدرالدين انصاري، نواب مظفر ۽ حافظ مبارڪ علي شاه کي ڪهڙو حق آهي جو سنڌ يونيورسٽيءَ جي معاملن ۾ مداخلت ڪن؟ هاڻ اها بڪواس بند ٿيڻ کپي. هيءَ سنڌين جي يونيورسٽي آهي، هتي اسان سنڌين کي نوڪرين وٺڻ جو جائز حق آهي. پروفيسر حسن علي نيڪ ٿو ڪري، هو هيرو آهي. اسين ڪيس وڃڻ نه ڏينداسين. شاگردن جو گوڙ وڌندو ويو. ”حسن علي زنده باد، جا نعرا لڳا. ”هلو يوسف لغاريءَ وٽ هلون!-“ ”يوسف کي هلي سمجهايو ته ڪجهه ڪري.“ ڪجهه شاگردن چيو. ان ميڙ ۾ ”اعجاز قريشي“، ”قاضي خضر حيات“، ”نور محمد کهڙو“، ”علي محمد ڏاهري“، ”سعيد راشدي“، ”اڪبر سيمڻ“، ”عثمان ڪيريو“ ”عثمان چانڊيو“ وغيره پيش پيش هئا. ”اڄهو يوسف هتي ويٺو آهي.“ ”يوسف هتي ڇا ويٺو ڪرين؟“ ”يوسف شرم ڪر! اڄان ماٺ ڪيو ويٺو آهين! تو کي ان ڳالهه لاءِ چونڊيو هو سين!“ ”پروفيسر حسن علي لاءِ ڪجهه ڪر. ”اهو ئي ته سنڌي آفيسر آهي، جيڪو سنڌين لاءِ ڪجهه ڪري ٿو“ ان لاءِ به اسان ڪجهه نه ڪيو، ته پوءِ ڪير اسانجي لاءِ اڳتي پاڻ پتوڙيندو.“ يوسف جو گهيرو ٿي ويو. يوسف لغاري يونين آفيس جي اڳيان ڏاڪڙين تي بيهي تقرير ڪئي ۽ چيو ته: ”آءٌ اوهان کان به اڳ ان مسئلي تي غور ڪري رهيو آهيان. آءٌ غدار ڪونه آهيان. سائيو! اسين پنهنجي جان لڙائي ڇڏينداسين، پر پروفيسر حسن عليءَ کي وڃڻ نه ڏينداسين.“ ”يوسف زنده باد“! ”حسن علي زنده باد“ ”ڪمشنر مسرور مرده باد“ جا نعرا لڳا ۽ تاڙيون وڳيون. ”سائيو اسين مسرور سان مقابلو ڪنداسين ۽ ڪيس حيدرآباد مان ڪيرائي دم پٽينداسين.“ ”حيدرآباد مان نه پر دنيا مان ڪڍابوس.“ ”ڪنهن ڳالهه

ڦاڙيندي چيو. سائيو! سنڌين سان ويهن سالن کان ظلم ٿيندا آيا آهن.“ يوسف تقرير جاري رکندي چيو: ”پر اسين هاڻ اهي ظلم برداشت نه ڪنداسين، اسان هن ڌرتي جو نمڪ کاڌو آهي، اسين هن ڌرتيءَ سان نمڪ حرامي نه ڪنداسين. هن ڌرتيءَ جي عزت لاءِ اسين پنهنجي خون جو آخري قطرو به وهائي ڇڏينداسين. ڪمشنر ڪير ٿيندو آهي، جيڪو سنڌ يونيورسٽيءَ ڏانهن اک کڻي نيهاري ٿو. ڇڏي ڇڏيو ڪمشنر کي، ته سنڌ ماءُ جا جوڌا پٽ ڪيس سبق ڏيڻ لاءِ اچڻ پيا، تيار رهي.“ آخري لفظ چوندي سندس آواز بلند ٿي ويو. هن شاگردن کي چيو، ته ٻئي ڏينهن صبح جو جنرل باڊي ٿيندي ـــاهو ٢٨ فيبروري جو صبح هو.

ساڳي ڏينهن شام جو، مجيب ۽ مون سچل ڪاليج ۾ شاگرد نمائندن جي ميٽنگ سڏائي هئي، ته جيئن آل سنڌ ڪنوينشن جو ڪو ڪڏيل پروگرام رٿجي. اسان سڄي شهر جي ڪاليجن جي نمائندن کي مدعو ڪيو هو، پر آيا رڳو سنڌي نمائندا ـــ مهر حسين شاهه، غلام نبي مغل (لا ڪاليج وارو)، عبدالرحمان پيرزادو، غلام مرتضيٰ پرڪڙي، آءٌ، مجيب ۽ سڪندر خواجه موجود هئاسين. ڪامل راڄپر آيو، پر ڇاڪاڻ جو هو چونڊيل نمائندو نه هو، تنهن ڪري هليو ويو. اڃان ميٽنگ شروع ٿئي ٿوري دير مس ٿي هئي، ته يونين آفيس جو ڀيڪڙيل در ٺڪاءُ ڪري کلي پيو. اسان سڀني ڇرڪ ڀري دروازي ڏانهن نهاريو. يوسف لغاري در جي وچ ۾ بيٺو هو ۽ اسان ڏانهن تکين نگاهن سان تڪي رهيو هو. سندس ساهه ڇڙهيل هو، چهري تي پگهر جون بوندون چمڪي رهيون هيون ۽ نڪ جون ناسون تيزيءَ سان سسي ۽ ڦنڊجي رهيون هيون. ”هاڻ هتي ويهي ڪهڙا ڦاڙها ماريندؤ.“ يوسف خاموشيءَ کي طنز جي تير سان ٽوڙي وڌو. ”حسن علي وڃي پيو. اوهان پڇي پوءِ ڪنوينشنون سڏائيندا وتو. مسرور حسن کي سبق ڏيڻ لاءِ سپاٽي کان يونيورسٽيءَ ۾ اسٽرائيڪ ڪرائي رهيو آهيان، مونکي اوهانجو ساٿ کپي. ساٿ ڏيندو يا نه؟“ هن پرسوز آواز ۾ پڇيو. ”سنڌ جي عزت جو سوال آهي، اهان سنڌ جي ڌيءَ جي پت رکڻ چاهيو ٿا يا ڪنهن آڻ پکي وانگر

پنهنجو منهن لڪائڻ ۾ پنهنجي عافيت سمجهو ٿا.“ هن چئلينج اڇلايو. ڪنهن پر ڦهلايل باز وانگر هو اچا به در جي وچ ۾ بيٺو هو. پر ڪڙي، غلام نبي مغل، عبدالرحمان، سڪندر خواجه، مهر حسين شاه، هن واري واري سان انهن سڀني ڏانهن سواليه نگاهن سان ڏٺو. سڀني کي جهڙو نانگ سونگهي ويو هو. انهن جا حالات به اهڙائي مجبوري وارا هئا. غلام نبي مغل جي ڪاليج ۾ شاگردن جي حاضري گهٽ هئي ۽ ڪاليج ۾ شام جو ڪلاس ٿيندا هئا. عبدالرحمان پيرزادي جو ڪاليج ته هو ئي غيرسنڌين جو ديرو. سڪندر خواجا سان به ساڳيو ويل هو. مهر حسين شاه جو رويو حسن عليءَ جي معاملي ۾ غير واضح هو، چاڪاڻ ته هو ڄام ساقي گروپ سان تعلق رکندو هو. لياقت ميڊيڪل ڪاليج ۾ اڪثريت غيرسنڌين جي هئي. سنڌين سان ڪيڏو نه ظلم هو، اندرون سنڌ جي واحد ميڊيڪل ڪاليج جا دروازا به سنڌين لاءِ بند هئا. باقي انجنيئرنگ ڪاليج ۾ اڪثريت سنڌين جي هئي. ”مسعود ڇا ٿو چوين!“ لغاريءَ مون ڏانهن جگر مان پار ٿيندڙ نگاهن سان ڏسندي چيو.

”ٺيڪ آهي“، مون چيو. ”اسانجو توسان مڪمل سات آهي. البت اسانکي هڪ اڌ ڏينهن جي مهلت ڏي، ته جيئن اسين جنرل باڊي سڏائي پنهنجن ساٿين کي همخيال بنائي وٺون.“ مون مجيب ڏانهن نهاريندي چيو، جنهن ڪنڌ ڌوڻي ان ڳالهه تي پنهنجي رضامندي ظاهر ڪئي.

”ته پوءِ ٺيڪ آهي،“ يوسف ڪجهه مطمئن ٿيندي چيو. ”آءٌ ته ڏهي ٿو ڏيانس. اوهان سات ڏيندو ته مهرباني، نه ڏيندو ته آءٌ اڪيلو ئي ڪمشنر لاءِ ڪوڙ آهيان.“ اٿين چئي هو تيزي سان هليو ويو.

شاگردن ۾ مسرور جي خلاف اڃان به وڌيڪ نفرت، اشتعال ۽ غصو وڌندو ويو، نوجوان جو رت هونءَ به جلد ٿڪڻ لڳندو آهي. سونا چهرا ڪاوڙ ۾ تپيل لوهه ڪان به وڌيڪ ڳاڙها ٿي چڪا هئا. مون جڏهن صبح جو مجيب پيرزادي جي صدارت ۾ انجنيئرنگ ڪاليج جي جنرل باڊي سڏائي، ته مونکي محسوس ٿيو، ڄڻ ته شاگرد

ازل کان منھنجي سڏ جا منتظر ھئا. ھنن ۾ زبردست جوش ۽ خروش ھو. ھو طوفانن سان ٽڪرائڻ لاءِ بيتاب ھئا. انجنيئرنگ ڪاليج ۾ اڪثريت ڳوٺن مان آيل سنڌين جي ھئي. ڏکيا، قداور ۽ مضبوط ڏونرن وارا سنڌي، وڏن وڏن خنجرن جيان نوڪدار شھپرن وارا، کھرا ۽ نج سنڌي. عزت يا موت جن جو اصول ھو. بي عزتي يا ذلت واري زندگي ڪين قبول نہ ھئي، ھو مڇريل ھئا، سندن دلين تي چوٽ لڳي ھئي. سندن انا کي صدين کان وٺي مجروح ڪيو ويو ھو. سنڌين جي سرزمين تي، سنڌين جي ئي بيعزتي ٿيندي رھي ھئي. ھاڻ وڌيڪ بيعزتي ھنن لاءِ ناقابل برداشت ٿي چڪي ھئي. ماريو يا مرو، سندن پھرين ۽ آخري خواھش بنجي چڪي ھئي.

سڄو انجنيئرنگ ڪاليج ڪمشنر مرده باد جي نعرن سان گونجڻ لڳو. جنرل باڊيءَ ۾ 'رشيد ميمڻ'، 'شوڪت انصاري'، 'صديق ميمڻ'، 'جميل آفتاب'، 'آغا زاھد'، 'سليم سنجراڻي'، 'قربان پنھور'، 'چانگومل'، 'اشفاق صفي'، 'رفيق صفي'، 'ظفر'، 'سڪندر پٺاڻ'، 'شڪور ميمڻ ۽ ٻيا ڪيترا جوڌا جوان موجود ھئا ۽ پين ساٿين کي جوش ڏياري رھيا ھئا. مون ھڪ اشتعال انگيز تقرير ڪندي چيو ته: "اڄ ھڪ ڪمشنر جي چوڻ تي وائيس چانسلر کي ڪيڊيو پيو وڃي. سڀاڻي ڪو پوليس وارو اچي يونيورسٽي بند ڪري ويندو. ياد رکو دوستو! اسانجو وجود خطري ۾ آھي. جيڪڏھن اڃا بہ اوھان وقت جي رفتار سان گڏ نہ ھليو، تہ پوءِ اوھان زنده ضرور رھندو، پر غلامن ۽ محڪومن جي حيثيت ۾. ساٿيو! ڏاتا اڃلائي تلوارون کڻو. ڪتاب اڇلائي بندوقون کڻو. ڇو جو طاقت بندوق جي ناليءَ مان نڪرندي آھي."

منھنجي تقرير باھ تي پيٽرول جو ڪم ڪيو ۽ اسين ھڪ واڇوڙي وانگر سائنس فيڪلٽيءَ ڏانھن روانا ٿياسين. اتي پھتاسين، تہ معلوم ٿيو، ڪلاس ھلي رھيا آھن. رشيد احمد ميمڻ، جيڪو ھڪ انتھائي خطرناڪ ڪارڪن ھو، تنھن اھو ڏسي ايڏيون تہ رنيون ڪئيون، جو ڪيترا غيرسنڌي شاگرد ڊپ کان ڪلاسن مان ٻاھر نڪري آيا ۽ رشيد سان گڏ رڙيون ڪرڻ لڳا. ڪجھہ شاگردن

ڪلاس مان ٻاهر نڪرڻ ۾ مزاحمت ڪئي، ته رشيد ميمڻ، آغا زاهد، مسعود پيرزادو، رياض خميساڻي، چانڊومل، سليم سنجراڻي ۽ سڪندر پناڻ انهن تي بکين بگهڙن وانگي ٽٽي پيا. ان کان اڳ جو هو انهن شاگردن کي چيري ڦاڙي آڇلائي ڇڏين. ڪن تڏي طبيعت جي شاگردن وچ ۾ پئي مزاحمت ڪندڙ شاگردن جي جان بچائي. ڪن شاگرديائين پنهنجي رڙين سان آسمان مٿي تي کڻي ڏنو. اڃا فزڪس ڊپارٽمينٽ ۾ ڪلاس هلي رهيا آهن. مون جلوس جو رخ ڪيميسٽري ڊپارٽمينٽ ڏانهن موڙي ڇڏيو. واقعي ڪلاس هلي رهيا هئا. ڪلاس ۾ اٽڪل سو سيڪڙو نيم سنڌي ويٺا هئا، هنن جي اکين مان نفرت ۽ حقارت جون چڻنگون نڪري رهيون هيون. هڪڙو سنڌي استاد بدرشيخ ڪلاس وٺي رهيو هو. ائين ٿي لڳو، ڄڻ ته هو اسانجو منتظر هو، ته ڪڏهن ٿا سورما اچن، ۽ ڪڏهن ٿا ڪلاس خالي ڪرائين. سنڌي استادن جي دلين ۾ به مظلوميت جا مَچ ٻري رهيا هئا. روزگار جي زنجيرن کين سوگهو جهليو هو، نه ته شايد هو به اسان سان شريڪ ٿي وڃن ها. مون ڪلاس ۾ گهڙي مختصر تقرير ڪري، شاگردن کي ٻاهر نڪرڻ لاءِ چيو، پر هو هڪ ٻئي ڏانهن ٺٺولي ڪرڻ جي انداز ۾ کلندي ويٺا رهيا. اوچتو هڪڙو هيبتناڪ رانپات ٿيو. رشيد ميمڻ چريو ٿي چڪو هو. سندن ڳلي ۾ قدرت هزارين لائوڊ اسپيڪر فٽ ڪري ڇڏيا هئا. ائين ٿي لڳو، ڄڻ ڪلاس ۾ ڪو بد روح گهڙي آيو هجي. سيڪنڊ جي هزارين حصي ۾ ڪلاس خالي ٿي ويو. پر ۾ ٺي تجربيگاه هئي. آغا زاهد، سليم سنجراڻي، رياض خميساڻي ۽ انور ميمڻ ان تجربيگاه ۾ گهڙندا ڏٺا ويا. ٿوري دير کانپوءِ فلاسڪن، بيڪرن، پيپٽن ۽ بوتلن جي ڀڄڻ ۽ ڀرڻ جو مليل جليل آواز اچڻ لڳو ۽ جلدئي ڪي شاگرد هڪ ٻئي کي ڌڪا ڏيندا، جلدي جلدي تجربيگاه مان نڪرندا نظر آيا. مطلب ته اسان سڄي نيو ڪئمپس ۾ اسٽرائيڪ ڪرائي ڇڏي.

هوڏانهن شهر ۾ يوسف لغاريءَ ايڪانامڪس ڊپارٽمينٽ ۾ شاگردن کي خطاب ڪيو هو هڪ شعلہ نوا مقرر هو. هن پنهنجي ٻاري ڏنا. شاگرد ٻن ٻسن ۾ چڙهي پيا. يوسف سندن قيادت ڪري

رهيو هو. ڀرڀاڻين ون يونٽ بلڊنگ ڏانهن ويا ۽ ڪمشنر جي خلاف فلڪ شگاف نعرا هڻندا، سندس سڪون برباد ڪندا، موٽي اولڊ ڪئمپس ۾ پروفيسر حسن عليءَ جي اڳيان اچي بيٺا. هو ”حسن علي زنده باد“ ۽ ”مسرور ڪمشنر مرده باد“ جا نعرا هڻي رهيا هئا. پروفيسر حسن علي پنهنجي آفيس مان ٻاهر نڪري آيو. ڇوڪرا ڇرين وانگر سندس چوڌاري ڦري نچڻ لڳا. ”حسن علي زنده باد“، ”حسن علي اسانجو هيرو“، ”حسن علي نه ويندو“ جو شور بلند ٿيڻ لڳو، لغاريءَ شاگردن کي ماٺ ڪرايو. پروفيسر حسن عليءَ جي منهن ۾ گهڻج ڪجهه وڌي ويا هئا. سندس اکين مان تشويش ظاهر ٿي رهي هئي. مايوسيءَ جا ڪارا ڪڪر سندس چهري تي ڇانيل هئا. سندس دل تي چهابڪ لڳا هئا. سندس بي عزتي ٿي هئي. سندس ضد، شان شوڪت، آن، تمڪنت ۽ خودداريءَ کي ڪمشنر وڏي عياريءَ سان ذلت ۽ بيعزتيءَ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو ۽ هنکي يونيورسٽي ڇڏڻ تي مجبور ڪري وڌو هو. ٺيڪ آهي، ڪجهه شاگرد سندس حمائيتي هئا ۽ سندس حق ۾ نعرا به بلند ڪري رهيا هئا، پر اهي ٿورا، غيرمنظم شاگرد، درنده صفت ڪمشنر سان ڪٿي ٽڪر کائي سگهن. هو مستقبل ۾ ڇهائيون ٻائي رهيو هو، پر ڪيس اهو يقين نه هو، ته اهي نهٿا ۽ نعري باز شاگرد هڪ ڏينهن کيس يونيورسٽيءَ ۾ واپس وٺي ايندا. پروفيسر حسن عليءَ ڳالهايو، ته سندس چهري جي هئيت جي برعڪس، سندس آواز ۾ شڪست جو نالو نشان به ڪونه هو. سندس آواز ۾ پختگي هئي، گهنبيرتا هئي، للڪار هئي. ”مونکي ڪير به هتان نٿو ڪڍي سگهي. ڇو ڇريا ٿيا آهيو. ڪنهن کي ايڏي همت آهي، جو مونکي هتان ڪڍي سگهي! آءٌ پنهنجي مرضيءَ سان وڃي رهيو آهيان. موڪل ورتي اٿم، ڪجهه آرام ڪندس. توهان ڳوڙ نه ڪيو. سڀ ٺيڪ ٿي ويندو. اجايو هل هنگامي مان ڇا ورندو؟“ پروفيسر حسن عليءَ چيو.

”ڪوڙ آهي، فريب آهي.“ يوسف رڙ ڪري چيو.

”هي ڊچي ٿو.“ مٿان هنجي مٿان ڪو سخت قدم نه کنيو وڃي. هن پاڻ مجبو آهي، نه هي اوچي رهيو آهي.“ يوسف

پروفيسر حسن عليءَ ڏانهن اشارو ڪندي چيو. ”اسين هنکي وڃڻ نہ ڏينداسين.“

”ها ٺيڪ آهي.“ سوين آواز اڀريا. ”حسن علي نہ ويندو. ها نہ ويندو.“ شاگرد جهمريون پائي نچڻ لڳا. پروفيسر حسن علي، بت بڻيو، ڪجهہ دير لاءِ شاگردن کي مستن وانگر جهومندي ڏٺو ۽ پوءِ پنهنجو پاڻکي بي وس محسوس سمجهي آفيس ۾ موٽي ويو.

رات جو نيو ڪئمپس ۾ علامہ دائود پوٽي هاسٽل جي لانَ ۾ هڪ تاريخي جنرل باڊي ٿي. شاگرد شام کان ئي لان ۾ ڪٺ ٿيڻ لڳا هئا. انجنيئرنگ ڪاليج ۽ يونيورسٽيءَ جا شاگرد موجود هئا. شهر کان شاگرد اسڪوٽرن، موٽرن ۽ بسن جي ذريعي پهتا هئا. لياقت ميڊيڪل ڪاليج مان غلام مرتضيٰ پرڪڙي، قادرنواز قريشي، ۽ ڪامل راڄپر آيا هئا. شاگردن ۾ هڪ اضطراب هو، بيچيني هئي. وقت بہ وقت سندن نعرا، هاسٽلن جي پرسڪون ماحول ۾ وڪوڙ پيدا ڪري رهيا هئا. يوسف لغاريءَ جي صدارت ۾ جلسو شروع ٿيو. يوسف جڏهن تقرير ڪرڻ لاءِ اٿيو، تہ هڪ گهڙيءَ لاءِ سانت ڇانئجي وئي. مون لغاريءَ ڏانهن ڏٺو، تہ هو اوچتو غائب ٿي ويو. مون سندس جڳهہ تي دولهہ درياخان کي اسرندي ڏٺو. دولهہ درياخان، جيڪو هڪ دفعو وري شاهہ بيگ ارغون سان ٽڪرائڻ لاءِ پنهنجي فوجن کي سنواري سجائي ۽ منظم ڪري رهيو هو. هو هنکي سوريءَ تي چڙهڻ جي دعوت ڏيئي رهيو هو. ”ممڪن آهي،“ هن لفظ ممڪن کي ممڪن بنائيندي چيو. ”اسانکي جيل وڃڻو پوي. ممڪن آهي اسانکي سيني تي گوليون بہ کائڻيون پون. اوهانکي اهو سڀ ڪجهہ منظور آهي؟“ ”منظور آهي.“ سيني گڏجي چيو. آءٌ جڏهن تقرير ڪرڻ اٿيس ۽ مون چوڌاري نظر ڦيرائي، تہ مونکي چوڌاري هوشو، هيمون، دودو، بلاول ۽ عنايت صوفي نظر آيا. سيني سر پنهنجين ترين تي رکيا هئا. سندن ارادا جبلن سان ٽڪرائڻ جا هئا. اهو ڏسي مون پنهنجو پاڻ ۾ هڪ نئين قسم جي همت محسوس ڪئي ۽ اها همت منهنجي ڳلي مان چربنجي نڪرڻ لڳي.

”پنهنجون اکيون کوليو، پنهنجن دشمنن ۽ دوستن ۾ تميز

ڪيو. پنهنجو رنگ ڍنگ بدلايو. ثقافتي انقلاب آڻيو. پنهنجو پاڻکي ايترو مٺو ۽ نرم نه بڻايو، جو هرڪو اوهانکي حلوو سمجهي ڳڙڪائي وڃي. پنهنجي وطن کي بچائڻ لاءِ ڪنڊا بڻجي وڃو. جيڪي هر وڏندڙ هٿ جي هڏن تائين گهڙي وڃن." مجيب پيرزادي سيني کي اتحاد جي تلقين ڪئي. "منظر ٿيو، نه ته ميسار جي ويندؤ." هو جذبات ۾ اچي ترڪڻ لڳو هو.

رفيق صفي تقرير ڪرڻ اٿيو. "جيڪڏهن پروفيسر حسن علي سنڌين کي نوڪرين ڏيڻ جي ڪري ڪڍيو ويو آهي، ته پوءِ واپڊا، پي آءِ ڊي سي، اي ڊي سي ۽ ريلوي جي چيئرمينن کي به ڪڍو، جن سؤ سيڪڙو غير سنڌين کي سنڌن شعبن ۾ نوڪريون ڏنيون آهن. تعصبي اهي چيئرمن آهن، نه ڪه پروفيسر حسن علي." رفيق صفي هڪ سيلابي مقرر هو، جيڪو سڄي جنرل باڊيءَ کي پنهنجي لفظن جي وَهڪ ۾ گهليندي ويو. غلام مرتضيٰ پر ڳڙي تقرير ڪندي چيو ته: "پاڙين جي هڪ ميڙ ڪان ڪو به عقلمندانه فيصلو نٿو سگهي، پر سؤ جان نثار سنڌ جي تاريخ جو رخ موڙي سگهن ٿا." ڪامل راڄپر، پروفيسر حسن عليءَ ۽ ڪمشنر جي دشمنيءَ جي پس منظر تي روشني وڌي. نواز علي پٽي ۽ قادر نواز قريشيءَ به اسانجو سات ڏنو. جلسي ۾ لالا قادر، عمر پٽي، سڪندر عباسي ۽ ٻيا جوڌا به شهر مان اچي شامل ٿيا هئا. جنرل باڊيءَ فيصلو ڪيو، ته ٻئي ڏينهن سڄي شهر ۾ جلوس ڪڍيو ويندو ۽ ڪمشنر کي سندس مداخلت جو مزو چکايو ويندو.

اڃا جنرل باڊي ختم ئي نه ٿي هئي، ته هاسٽل ڪئنٽين جي بيري، 'مواليءَ' جو ڪتو اچي لان جي پرسان بيٺو. رشيد ميمڻ جيڪو اتي بيٺو هو، تنهن پچڪار ڏيئي، ڪتي ڏانهن نهاريندي چيو، "مسرور، اڙي مسرور. هيڏانهن ته اچ.... پچ پچ." پڇ لوڏيندو ڪتو رشيد وٽ هليو آيو. سڄي جنرل باڊيءَ ۾ ٽاڪوڙو مچي ويو، ڪنهن واڪو ڪري چيو، "مسرور ڪتا" 'هاءِ هاءِ' مجمعي مان آواز آيو. پوءِ ته سڄي جنرل باڊي درهم برهم ٿي وئي، سڀئي ڪتي کي وڪوڙي ويا. 'مسرور ڪتا، هاءِ هاءِ' جا نعرا بار بار بلند ٿيڻ لڳا. "مسرور

ڪنا" ۽ "هاءِ هاءِ" ۾ هڪ هم آهنگي هئي. تاڙين جو مٿان اضافو ٿي ويو. نعرا ۽ تاڙيون ٻــُـرَ ۽ تالَ سان لڳڻ ۽ وڄڻ لڳا. نعرن ۾ نغمگي اچي رهي هئي. جلدئي جهانگير شيخ، قاضي خضر حيات، رحيم سهتو، صالح شيخ. اعجاز قريشي ۽ شڪور دائود پوٽو، ڪنهي کي هڪڙي پاسي واڙي ويا.

اوچتو وائيس چانسلر جي اسٽاف ڪاڏي اسانجي اڳيان اچي بيٺي. "يوسف آهي!" ڊرائيور پڇيو. "ها آهي." "ته پوءِ مونسان گڏ هلي. وائيس چانسلر سڏايو اٿس." يوسف وي سيءَ جي بنگلي تي پهچي ويو. ڪمري ۾ اندر گهڙيو، ته هن پروفيسر حسن عليءَ کي ڏک ۽ بيچينيءَ ۾ پسار ڪندي ڏٺو. "آءٌ آيو آهيان سائين." يوسف سڪوت کي ٽوڙيو. "هون! ها." پروفيسر حسن عليءَ چرڪ پرينڌي چيو. "يوسف، هيءَ سڀ ڪجهه ڇا آهي؟ مونکي اهو بالڪل پسند ڪونهي. هڪڙو ته هو مونکي هتان تڙي رهيا آهن، ٻيو اوهان گوڙ ڪري هنن کي وڌيڪ اشتعال ڏياري رهيا آهيو. هو چون ٿا ته: اهو سڀ ڪجهه آءٌ ڪرائي رهيو آهيان. اف! منهنجا الله، ڪهڙو انجام ٿيندو منهنجو!

"يوسف' مونکي چپ چاپ وڃڻ ڏيو. مونکي وڌيڪ نه رلايو. هو چون ٿا ته مونکي گرفتار ڪندا. يوسف پٺ ڏس، سيانو ٿيءُ." سندس گلو پرجي آيو، هن جا سڏڪا ڪمري ۾ پکڙجي ويا. هو روئي رهيو هو. يوسف اڳتي وڌي ڪيس پنهنجي ٻانهن جو سهارو ڏنو. هو به پنهنجي جذبات تي قابو پائي نه سگهيو. ڳوڙها سندس اکين ڪان نڪري ڳلن تي ترڪڻ لڳا. ٻئي روئي رهيا هئا، رڙي رهيا هئا. ماضي ۽ حال، ڪشمڪش هئا. ماضيءَ پوٽي. موٽڻ ٿي گهريو، حال اڳتي وڌڻ لاءِ آتو هو. ماضي حال کي روڪڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. پر خود به حال سان گڏ مستقبل ڏانهن چڪجي رهيو هو. ڪجهه دير ڪانپوءِ جڏهن ڳوڙهن جو سيلاب جهڪو ٿيو، ته پروفيسر حسن عليءَ جي ننڍڙي ڪيکي روئڻ جو. آواز ٻڌي اندر داخل ٿي. هن ڪيس ٻانهن کان جهلي، يوسف جي اڳيان آندو. هنجو واسطو اٿوَ، "مونکي منهنجي حال تي ڇڏي ڏيو."

"هي ڇا ٿا ڪيو سائين؟" يوسف نياڻيءَ جي مٿي تي هڪ هٿ رکي ڪيسي مان پوتيءَ جا ڏهه رپيا ڪڍي ٻئي هٿ سان نياڻيءَ کي ڏنا. "سائين جيڪڏهن اوهانکي پروفيسر حسن عليءَ جي حيثيت ۾ ڪڍن ها، ته آءٌ ڪجهه به نه ڪيان ها، پر اوهانکي هڪ سنڌيءَ جي حيثيت ۾ ڪڍيو اٿن، اوهان تي ظلم ڪيو ويو آهي. اوهين به مظلوم آهيو، اسين به مظلوم آهيون. اوهانجي ڳالهه مڃڻ کان مجبور آهيان، "آءٌ وڏو هنگامو ڪندس، سڄي ملڪ جي ننڊ ڦٽائيندس. آزاديءَ جي جوت جلائيندس، ته جئين آئينده ڪير به ڪنهن پروفيسر حسن عليءَ کي ڪڍڻ جي همت نه ڪري سگهي." ائين چئي يوسف تکڙا قدم کڻندو، اونده ۾ غائب ٿي ويو.

پروفيسر حسن عليءَ جو خوف هڪ قدرتي امر هو. ملڪ ۾ ڊفينس آف پاڪستان رولس نافذ هئا. ايمرجنسي اڃان کنئي نه وئي هئي. ڪيس گرفتار ڪيو ويو، ته ڪير ڇڏيندو؟ سنڌي سياستدانن جو حال هي هو جو ٢١ جنوريءَ تي "قاضي اڪبر" جي دعوت تي سنڌي سياستدانن جي گڏجاڻي ٿي، جنهن ۾ "قاضي اڪبر"، "ايوب کهڙو"، "قاضي فضل الله"، "پير زادو عبدالستار"، "آغا غلام نبي پٺاڻ"، "حامد حسين فاروقي"، "علي حسن منگي"، "پير غلام رسول شاه"، ۽ "خانبهادر وسان"، شامل ٿيا، پر سنڌ يونيورسٽيءَ جي حمايت ۾ بيان ڪڍڻ بدران هو پڪل انب وانگر وڃي ايوب جي جهوليءَ ۾ ڪريا. انهن مان اڪثر ڪنوينشن مسلم ليگ ۾ وڃي شامل ٿيا. ۽ ايوب جا هٿ مضبوط ڪيا. انهن کي پروفيسر حسن عليءَ کان وڌيڪ پنهنجي سياسي حيثيت پياري هئي. ڪير ٿو چند "لوفر" ڇورن جي پويان لڳي، ايوب جو عتاب سهي، ڪين قرض ۽ پرمٽن جا سک هئا، اهي ڇو وڃائين؟

ٻئي پاسي، نواب مظفر، حافظ مبارڪ علي شاه، صدرالدين انصاريءَ جهڙن سياسي ڪرڪن، قومي پريس، وڏن وڏن آفيسرن ۽ غير سنڌي شاگردن جي وڏڪو اڪثرائن جي هڪ منظم مشينري سنڌين خلاف ڪم ڪري رهي هئي. آخر پروفيسر حسن علي وڃي ڪيڏانهن؟ هو ڏانهن جهانگير شيخ، قاضي خضر حيات مستقبل جي خطرن کان

بي فڪر ٿي، ڪتي کي وهنجاري رهيا هئا. قاضي خضر حيات هڪ ماهر آرٽسٽ هو. هن ڪتي جي رنگ روپ ئي بدلائي ڇڏيو. هن کيس اهڙا رنگ ڏنا جو ڪتي کي جڏهن ڪرسيءَ تي ويهاريو ويو، ته پري کان بلڪل ڪمشنر پئي لڳو. ڳاڙها، پيلا، نيرا، ساوا رنگ ڪتو جرڪي پيو. واٽر پروف، انڊين انڪ سان هن تي لکيو ويو ته: 'مين مسرور ڪمشنر هون.' ڪتي کي ڀرپائين ڪرسيءَ تي وڏي ادب سان ويهاريو ويو. کيس ڪيڪ ۽ پيسٽريون پيش ڪيون ويون، جيڪي هن ڪمشنرانه انداز ۾ هڙپ ڪيون، پر جڏهن پيسٽرين جي برنيءَ ڏانهن للچايل نگاهن سان ڏٺو، ته رحيم سهتي، لت هڻي ڪرسيءَ تان لاهي ڇڏيس. پوءِ ته لتن، ٺڪن، ٺڪن، لعنتن ۽ گارين جو وسڪارو ٿي ويس، کيس ڳچيءَ ۾ رسو ٻڌو ويو ۽ سندس جلوس ڪڍيو ويو. اڳيان اڳيان ڪتو، پٺيان تاڙيون وڄائيندڙ شاگرد. "مسرور ڪتا"، "هاءِ هاءِ" جا نعرا چالو هئا، تاڙين جو به ڦهڪو هو، سڀني هاسٽلن کان ڪتي جو جلوس ڦيرايو ويو. جتان به ويو ٿي، لتون ۽ گارين جي برسات ٿي ٿيس. ويچارو ڪتو الائي ڪٿان اچي ڦاٿو هو. رحيم سهتي ته ڏنڊا به هنيس، رشيد ڀٽ تان پٿر ڪٺي هنيس. اڪبر بروهي جيڪو خود قد جو ڇوٽو هو، تنهن ٻرانگ ورائي. ڪتي جي مٿان وهڻ جي ڪوشش به ڪئي. اهڙيءَ ريت ڀرين مارچ هنگامن ۾ گذري وئي. سڄي رات پئي ڏينهن جي پروگرامن لاءِ رٿون تيار ٿينديون رهيون، ڪڏهن اعجاز قريشيءَ، ڪڏهن صالح شيخ ۽ ڪڏهن شڪور دائود پوٽي جي ڪمري تي گڏجاڻيون ٿينديون رهيون.

٢ مارچ جي صبح جو، جلوس شهر ڏانهن روانو ٿيو، يوسف آءٌ ۽ مجيب جلوس جي اڳواڻي ڪري رهيا هئاسون. مون ۽ مجيب پنهنجي فوجن کي يوسف جي حوالي ڪري ڇڏيو هو. هو هاڻ اسانجو سپريم ڪمانڊر هو. ۽ اسين پئي سندس ليفٽيننٽ. مون يوسف کي چيو ته: 'هڪ ائڪشن ڪميٽي ٺاهڻ گهرجي، جيڪا اسانجي جيل وڃڻ ۽ مري وڃڻ جي صورت ۾ ڪم کي چالو رکي سگهي.' پر جئين ته تمام گهڻي وٺ پڪڙ لڳل هئي، تنهنڪري اها ڳالهه عملي صورت وٺي نه سگهي. بهرحال ڇهن بسن جو جلوس هوائن کي چيريندو،

رستن تان ترڪندو، ڦرياڻين لياقت ميڊيڪل ڪاليج ڀيٽو: لغاري آءِ ۽ مجيب ڦرياڻين پر ڳڙيءَ جي ڪمري تي ڦهتاسين. پر ڳڙيءَ مايوس ڪن جواب ڏنو ته: ”آءٌ مجبور آهيان، شاگرد ساٿ نٿا ڏين.“ اسين اتان نااميد ٿي ورياسون، سڄي ايل ايم سيءَ مان رکو ڪامل راڄپر ساٿ ڏنو، لياقت ميڊيڪل ڪاليج ساٿ ڏي ها ته اسانجي طاقت جو دائرو وسيع ٿي وڃي ها، پر ائين ٿي نه سگهيو، اسين بسن ۾ چڙهي شهر روانا ٿياسين، سڄي شهر ۾ زلزلو اچي ويو، ”ڪتا ڪمشنر“ ”هاءِ هاءِ“ جي نعرن سان سڄو شهر لرزڻ لڳو.

عورتون مرد ننڍا وڏا سڀ پنهنجن گهرن کان ٻاهر نڪري آيا ۽ وائڙن وانگر اسانکي ڏسڻ لڳا. پر جڏهن کين معلوم ٿيو، ته کهڙا نعرا هنيا پيا وڃن ۽ ڪمشنر کي ڪتو چيو پيو وڃي، ته سڀ ڇرو ڇر ٿي ويا، جنهنکي جيڏانهن آيو وٺي ڀڳو. ڊپ ۾ سندن ساه ٿي نڪتو. ايوب جي زماني جي ڪمشنر کي سر بازار جلوس ڪيڏي ڪتو چوڻ، ڪو ڀوڳ ٿورو ٿي هوا پاڪستان جي تاريخ ۾ ڪنهن بني بشر اهڙي جسارت نه ڪئي هئي! دڪان ۽ هوٽلون جلدي جلدي بند ٿيڻ لڳيون، چوڻ: ”هي ته چريا آهن، پر پاڻ سان گڏ اسانکي به مارائيندا!“ پر بسون مست هاٿين وانگر سڄي شهر جا چڪر لڳائينديون رهيون. گاڏي کاتو، تلڪ چاڙهي، اسٽيشن روڊ، هوشو روڊ، جتي ڪٿي وياسون. رفيق صفي، سليم سنجراڻي، رشيد ميمڻ ۽ آغا زاهد پوري قوت سان نعرا لڳرائي رهيا هئا. ”حسن علي واپس ايندو“، ”مسرور ڪتا هاءِ هاءِ“ رفيق صفي ته جهڙو پائيڊ پائيپر، سڄي بس تي ڇانيو پيو هو. هن جڏهن ٿورو نمي، مٺي کي ڊوٽي راڪ اينڊ رول جهڙي اسٽائيل ۾ نعرو ٿي هنيو ”مسرور ڪتا“، ته شاگردن ساڳي انداز ۾ جهومي تاڙيون وڄائي جواب ٿي ڏنو، ”هاءِ هاءِ.“ بسن جي درين، سيٽن ۽ ڪتابن تي هٿ هڻي طبلي جو ڪم ورتو پئي ويو. ڊرائيور به موج ۾ اچي ويا هئا ۽ درين کان ٻاهر هٿ ڪيڏي زور زور سان لهرائي رهيا هئا. ڪجهه دير سا هي پٽ لاءِ، اسين اولڊ ڪئمپس ڦهتاسين، ته ”آفتاب مرزا، مجمي ۾ منهن ڪيڏو، ۽ يوسف کي وٺي ويو هليو. پتو پيو ته يوسف کي پروفيسر حسن عليءَ سڏايو آهي.

حسن علي ۽ يوسف کي گهڻو ئي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي، پر يوسف ڪيس جواب ڏنو ته: "هاڻ حالات منهنجي وس کان ٻاهر آهن." پروفيسر حسن علي ۽ ٻڌايس ته: 'سنڌس وچڻ جا احڪامات اچي، ويا آهن.، تنهن تي يوسف چيس ته: "هاڻ آءٌ وڏو ڪوڙ ڪندس، پوءِ ان جا نتيجا ڪئي ڪهڙا به نڪرن." هو موٽي آيو ۽ مونکي سڄي حقيقت ٻڌائين. اجا هن ڳالهه به پوري ڪانه ڪئي هئي، ته وري آفتاب مرزا ۽ پي-اي عبدالسلام آيو، پر مون يوسف کي پاڻهن مان جهلي ڇڏي ورتو ۽ چيومانس ته: "هاڻ وچڻ جي ضرورت ڪانهي، گهڻو ٿيو، هاڻ جيڪو ٿيو سو ڏنو ويندو." آفتاب موٽي ويو. اسين وري بس ۾ چڙهي پياسين، هڪ بس فيل ٿي پئي. لهي انکي ڌڪا ڏنائون. ٽيٽ ون يونٽ بلڊنگ وٽ پهتاسون. ون يونٽ بلڊنگ اسانکي چبرا ڏيئي رهي هئي. دل ۾ آيو ته ون يونٽ بلڊنگ ڊائناميٽ سان اڏائي ڇڏجي، اسانکي ڪابه اهڙي شيءِ پسند ڪونه هئي، جنهن ۾ ون يونٽ جو نالو شامل هجي. شاگرد بسن مان لهي ون يونٽ بلڊنگ کي ورائي ويا. بلڊنگ جا وڏا وڏا صاحب آفيسر ڀڄي ويا، ڪلارڪ، پٽيوالا ۽ چوڪيدار ٻاهر نڪري آيا ۽ اسان سان شامل ٿي اسانجي همت وڌائڻ لڳا. هنن کي به ڪمشنر کان نفرت هئي. هو به سڙيا ۽ جليا پيا هئا. "مارو سالي کو، جلائو، آگ لگائو." جا آواز اچڻ لڳا. يوسف ڪجهه شاگردن کي پاڻ سان وٺي، ڪمشنر جي آفيس ڏانهن ڀڳو، پر دير ٿي چڪي هئي. ڪمشنر موقعي جو فائدو وٺي ڀڄڻ جي واٽ ورتي.

يوسف ناڪام واپس موٽيو. آءٌ، يوسف ۽ مجيب هڪ ڏاهي تي چڙهي وياسون، ته جيئن شاگردن کي خطاب ڪري سگهون، چوڌاري ڪارن مٿن جو سمنڊ نظر اچي رهيو هو. اجان تقرير شروع به نه ٿي هئي، ته پوليس جي گهري جميعت موقعي تي پهچي وئي. هنن لڙڪن مان لهي پوزيشنون ورتيون ۽ شاگردن جي ميڙ جو محاصرو ڪري ورتو. ڪارن مٿن سان ڪڏ ساڙا لوهي ٽوپلا به نظر اچڻ لڳا. شاگرد قابوءَ کان ٻاهر نڪري ويا، انهن مان ڪن جوشيلن، پوليس تي پٿراءُ به ڪيو. 'علمدار رضا، ڊي سي، 'قاضي اعظم، ايس پي، 'انور جيلاني' ايڊيشنل ايس پي وغيره اڳتي وڌي آيا. شاگرد ڪين ڪيولين وانگر

وڪوڙي ويا. گوڙ جي ڪري آواز به ٻڌڻ ۾ نه پئي آيو. وڏي مشڪل سان شاگردن جي انبوه کي چيريندا، ڊي سي ۽ ايس پي يوسف لغاري وٽ پهتا. ”ڪمشنر ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي؟“ هن لغاريءَ کان پڇيو. ”ڪمشنر ڪٿو آهي،“ سوين شاگردن هڪئي وقت ڳالهايو. ڪجهه دير لاءِ وري پڻ پڻ تي وئي. ڪامل راڄپر به اتي موجود هو، جنهن ڊي سيءَ کي چيو ته: ”ڪمشنر يونيورسٽيءَ جي معاملن ۾ مداخلت ڪئي آهي، تنهنڪري اسين ان مداخلت تي پنهنجي نفرت جو اظهار ڪرڻ لاءِ هتي آيا آهيون.“ ”اها اوهانکي حڪم ٿو ڏيان ته هتان هليا وڃو.“ ڊي سيءَ پيشانيءَ تي گهنج وجهندي آڪڙ جي چيو. ”زبان!“ اوچتو هڪڙو نامعلوم هٿ هوا ۾ لهرايو ۽ ڊي سيءَ جي منهن کي ۹۰ درجن جي ڊگرين تي ڦيريندو مجمعي ۾ غائب ٿي ويو. چون ٿا ته اهو هٿ ”علي اڪبر بروهي“ جو هو. ايس پيءَ جو هٿ پنهنجي هوسٽر ڏانهن وڌيو ۽ زينجرس پنهنجيون رائيفلون سڌيون ڪيون، پر ڊي سيءَ وڏي تحمل کان ڪم وٺندي رڙ ڪئي، ”خبردار ترسو،“ هو اڃان بحث ڪرڻ لاءِ آماده هو. اسان محسوس ڪيو، ته جيڪڏهن وڌيڪ ترسبو، ته خون خرابو ٿيڻ جو امڪان هو، جنهن مان نقصان اسانکي ٿئي ها. شاگرد نهٽا هئا ۽ پوليس وٽ گهوڙا گيس جا بم، رائيفلون، پستول ۽ ڏنڊا هئا. يوسف پنهنجي فوج کي بسن ۾ وهڻ جو حڪم ڏنو. شاگرد بي مثال نظم ۽ ضبط جو مظاهرو ڪندي بسن ۾ ويهي رهيا. بسن جو رخ هاڻ ڪمشنر هائوس ڏانهن ٿي ويو. پوليس جي گاڏين ڪيترا دفعا اسانجي بسن کي اوورٽيڪ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هر دفعي اسانجي ماهر ڊرائيورن انهن کي اڳتي وڌڻ نه ڏنو. ڪمشنر هائوس تي اسين لٽاسون ڪونه، پر رڳو آفيسر ڪالونيءَ کي نعرن سان نوازيندا ۽ ڏڪائيندا اسين واپس ورياسين. ڪن شاگردن نعرا هڻي ڪمشنر کي ماءُ پيءُ جون گاريون به ڏنيون. ڪنٽونمينٽ واري چونڪ تي پهتاسين، ته ٽريفڪ سپاهيءَ بسن کي هٿ ڏنو، سڄو قافلو بيهي رهيو. اڳين بس مان ”رحيم مهتو“ لٿو. رحيم هڪ بي ڊپو، بي باڪ ۽ شرارتي ورڪر هو. ڪانسٽيبل کان پڇائين: ”کيا بات هے؟“ ”آپ کون هوتے هين؟“ سپاهيءَ جواب ۾

۾ سوال ڪيس. ”مان ٻه هون.“ ائين چئي رحيم اُٿي هٿ سان هڪ لپاٽ وهائي ڪڍيس، ۽ ڪار ڏئي ڀڄي پيس. پوءِ ته چورا سپاهيءَ کي ورائي ويا، لتن، ٺڏن ۽ ٺونشن سان منهن سڄائي ڇڏيائونس. هو اهڙو ٿي ويو، جو شايد سندس ماءُ به نه سڃاڻي سگهيس ها. سپاهي گهٽوٽي ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر شاگردن نه ڇڏيس. نيٺ هو پنهنجي چيلهه جو پٽو کولڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. هن اهو هوا ۾ ڦيرائڻ شروع ڪيو ۽ روئيندو گاريون ڏيندو ڀڄي ويو. چورا وري اچي بسن ۾ ويهي رهيا. اولڊ ڪئمپس پهتاسون. اتي اولڊ ڪئمپس جي پوئين ميدان ۾ جنرل باڊيءَ جو اجلاس ٿيو. جتي يوسف لغاري، مون ۽ مجيب تقريرون ڪيون. ڀڄيءَ ۽ تنظيم تي زور ڏنو ويو.

ان کان ٿورو اڳ، رجسٽرار محمد حسن کي لاهور مان تعليم جي سيڪريٽري فون ڪئي، ته هو پروفيسر حسن عليءَ کي ٽي ڳالهيون چوي (١) چارج ڇڏي ڏي (٢) چارج ڪيس ڏي (٣) يڪدم حيدرآباد ڇڏي ڪراچي هليو وڃي. رجسٽرار اچي ڦاٿو. چي: ”آءٌ ڪيئن پنهنجي سينئر کي اهو چوندس، خود ٿي هن کي چارج ڇڏڻ لاءِ چوان ۽ خود ٿي چارج.“ وٺان هن گهٽوٽي لهرايو پر، سيڪريٽري چيس ته: ”جيڪڏهن تو ائين نه ڪيو ته پنهنجي نوڪري ختم سمجهه.“ مري، ڇا نه ڪري؟ نيٺ پروفيسر حسن عليءَ وٽ ويو ۽ اهي ٽيئي ڳالهيون ڇيائين. پروفيسر حسن عليءَ يڪدم چارج سندس حوالي ڪئي. مٿان پوليس جو ڊي آءِ جي پهچي ويو. پروفيسر حسن عليءَ کي پوليس جي پهري ۾ ڄامشوري آندو ويو. اتان ٽئي تائين پوليس نه ڇڏيس. ٽئي ڪانپوءِ کيس چيو ويو، ته: ”هاڻ حيدرآباد موٽي نه اچجو.“ ڪمشنر نيٺ پنهنجي ذليل مقصد ۾ ڪامياب ٿي ويو هو پنهنجي انتقام جي آگ وسائي چڪو هو.

انهيءَ کانسواءِ پروفيسر حسن عليءَ سان جيڪا تعدي ڪئي وئي، اهو آمريت جي زماني جو هڪ بدترين واقعو آهي. ڪيس فون ڪئي وئي ته لاهور پهچي، گورنر هن سان ڳالهائڻ ٿي گهري. پروفيسر حسن عليءَ رجسٽرار کي فون ڪئي ته: سندس ڀاڙو ڪير ڀريندو. رجسٽرار پنهنجي طرفان معذوري ظاهر ڪئي. پر بهر حال تعليم جي سيڪريٽري

کي فون ڪئي. جنهن چيس ته پاڙو يونيورسٽي ڏيندي. محمد حسين اهڙو اطلاع هنکي ڏنو. هيءَ لاهور پهتو ۽ هڪڙي هوٽل ۾ ترسيو. گورنر هائوس پهتو ته اي ڊي سي ڏاڍا ڪاڙهي چڙهي ويس. ”خبردار، تو پاڻکي سمجهيو ڇا آهي؟ تنهنجي حيثيت ڪهڙي آهي؟ ڇا تون سمجهين ٿو ته گورنر تو جهڙن خسيس ماڻهن سان ملڻ پسند ڪندو؟ فسادي! تون فساد ٿو ڪرائين! تو کي چڱيءَ طرح ڏسون ٿا. ٺيڪ ٿا ڪيون. تون پاڻکي قيد ۾ سمجهه. تون گرفتار آهين.“ ڳالهين جو هڪ طوفان هو، جيڪو اي ڊي سيءَ جي وات مان نڪرندو ويو. مطلب ته کيس هيسايو ۽ ڌمڪايو ويو. کيس حڪم ڏنو ويو، ته هو هوٽل مان ٻاهر نه نڪري. پر پوءِ کي ڇڏيا ماڻهو وچ ۾ پئجي ويا، تن حڪومت کي سمجهايو ته: ”هڪ ته هن غريب کان وڪالت ڇڏائي کيس وائيس چانسلري زوريءَ ڏنو، وري کيس وائيس چانسلريءَ تان زوريءَ بي عزتي ڪري لاٿو ۽ هاڻ وري کيس وڪالت به نٿا ڪرڻ ڏيو. بڪ ماريندئوس ڇا؟“ ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ کيس ڇڏيو ويو.

خير اسان جنرل باڊيءَ کي خطاب ڪري رهيا هئاسون، ته ڪمشنر رجسٽرار کي فون ڪري چيو ته: ”شاگردن کان بسون ڦري، پوليس جي حوالي ڪيون وڃن.“ هن ڪجهه پوليس وارا موڪليا، جيڪي بسون ڪاهي رمندا رهيا. يوسف کي خبر پئي، ته هن رجسٽرار کي ڏيڍ ڪلاڪ جو الٽيميٽم ڏنو، جيڪڏهن ڏيڍ ڪلاڪ جي اندر بسون موٽائي نٿو ڏين، ته سڄي يونيورسٽيءَ کي باهه ڏينداسون، ۽ هر شيءِ کي برباد ڪري ڇڏينداسون. رجسٽرار مسڪين،“ هوڏانهن باهه ته هوڏانهن پاڻي. اڌائي ڏينهن جي وائيس چانسلري هن لاءِ ڦاهيءَ جو ڦندو بنجي پئي. ڪمشنر کي منٿون ڪري ميڙايائين. ٺيڪ ڏيڍ ڪلاڪ ڪانپوءِ محمد حسين، يوسف کي اچي چيو ته: ”ٺيڪ آهي، بسون پلي ڪاهي وڃو!، بسون ملٽري گرائونڊ تي بيٺيون هيون، اسان ڊرائيورن کي وٺي وياسون. پتو پيو ته پوليس وارا سڄي ڊيزل چورائي ويا آهن. ليٽ اسپتال جي اڳيان ٿهيل پيٽرول پمپ تان يونيورسٽيءَ جي ڪنڌي تي ڊيزل ورتي سون. موٽي مهل سڄي شهر جي ڪاليجن جو چڪر لڳائي، انهن کي به بند ڪرايوسون. شام جو يوسف لغاري، ’رسول

بخش پليجي، 'حفيظ قريشي'، 'قاضي محمد اعظم'، 'امداد علي شاهه چاموٽ'
سان مليو، ۽ انهن کي تعاون جي درخواست ڪئي. انهن صاحبن
سندس همٿ وڌائي ۽ کيس ڀرپور تعاون جو يقين ڏياريو. رات جو
هاسٽلن ۾ ساڳيو شور چالو ٿي ويو. ڪٿي جو وري جلوس ڪڍيو ويو.

٣ تاريخ صبح جو ساڳيءَ طرح بسن جو جلوس نيو ڪئمپس
کان روانو ٿيو. ڪالهه وانگر اڄ به بسن شهر جو چڪر لڳايو، پر
اڄ ون يونٽ بلڊنگ ڏانهن بسون ڪونه ويون. سليم سنجراڻي، رشيد
ميمڻ ۽ رفيق صفي حسب معمول نعرا هڻائيندا، شهر ۾ هر اس پکيڙيندا
رهيا. "ڪمشنر ڪتا،" "هاءِ هاءِ" سان گڏهاڻ "ون يونٽ" "ٽوڙيو"
"قومي ٻولي،" "سنڌي ٻوليءَ" جا نعرا به شامل ٿي ويا. ڪجهه
بسن ۾ ايوب خان مرده باد ۽ موسيٰ خان مرده باد جا نعرا به لڳا.
نعرا هڻي، جڏهن ٿڪجي پيا سين، ته موٽي اولڊ ڪئمپس آيا سين، اتي
ساڳيءَ ريت مون، مجيب ۽ لغاريءَ تقريرون ڪيون ۽ شاگردن کي
وڌيڪ تيار ڪيو.

اوچتو ڪنهن ٻڌايو، ته اردو ڊپارٽمينٽ ۾ ڪلاس هلي رهيا
آهن. زرا سوچيو ته، غير سنڌي شاگردن جو رويو ڪهڙو نه مخالفانه
هو. هنن جي دل ۾ اسانجي لاءِ همدرديءَ جي ڪا رمق موجود ڪونه
هئي. هنن جي ڪن مفاد پرست اڳواڻن، هنن کي اسان کان پري
ڌڪي ڇڏيو هو. موت ۽ زندگيءَ جي هن ويڙهه ۾، هو بجاءِ تعاون
ڪرڻ يا ماٺ ڪري ويهڻ جي، الٽو اسانجي ضد ۾ مخالفانه ۽ دل
آزاريندڙ حرڪتون ڪري، ڪمشنر جو پاسو وٺي رهيا هئا ۽ سندس
مدد ڪري رهيا هئا. ظاهر آهي، سندن اهڙين حرڪتن جي ڪري،
اسانجي دلين ۾ نفرت پيدا ٿي پئي. اسان ويهن سالن کان اها ڪوشش
پئي ڪئي، ته هو اسان سان هڪ ٿي وڃن ۽ سنڌ جهڙي دولتمند
صوبي کي وڌيڪ دولتمند ۽ آسودو بنائي، سُک سان رهن. پر
هنن کي شايد سک جي زندگي پسند نه هئي. جيئن بنگال ۾ بهارين
بنگالين جون دليون ڏکويون، بنگال ۾ پنهنجن ٿي هٿن سان پنهنجي
لاءِ کڏ کوٽي. ساڳيءَ ريت هو سنڌ ۾ به پنهنجي لاءِ دوزخ ٺاهي رهيا
هئا. هنن تاريخ جي ارتقا کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. هنن

سنڌين کي بيوقوف سمجهي خود اقليت هئڻ جي باوجود، سنڌين تي حڪومت ڪرڻ جا خواب ڏٺا هئا. هنن کي خبر ڪانه هئي، ته سنڌ پاڪستان جو دماغ آهي. هڪڙي سنڌي، پاڪستان ٺاهيو هو، ۽ هڪڙو سنڌي ئي هن کي هلائي سگهي ٿو. پنجاب هڪ سپهه گير ۽ ويڙهاڪ قوم هئي بلوچستانين جي انگ انگ ۾ غيرت ۽ عزت رچيل بسيل هئي، هنن جي زندگي، پهاڙن ۽ جبلن تائين محدود هئي. مهاجر تخريب ڪاري، نعري بازي ۽ جلسن جلوسن جا بادشاه هئا، هو حڪومت ڪري چا ڄاڻين؟ پر سنڌين ۾ راڄ ڪرڻ ۽ اقتدار جون واڳون سنڀالڻ جون خدا داد، مخفي صلاحيتون هيون، جن کان دانسته انڪار ڪيو ويو هو، ڪين سڌي سنڌن حق ڏيڻ جي بدران ڇيهو ۽ لتاڙيو ويو هو.

خير، اردو ڪلاس ۾ هليا. شاگرد ڪنهن ساموندي طوفان وانگر، اردو ڊپارٽمينٽ ڏانهن وڌيا. 'عمر پٺاڻ'، 'رحيم سهتو'، 'نور محمد کهڙو' ۽ 'رشيد ميمڻ'، سڀني کان اڳتي هئا. ڊيسڪن ۽ دروازن پٽڻ جو آواز اچڻ لڳو. ان ۾ شاگرد ۽ شاگرديائين جي رڙين جو گوڙ به شامل ٿي ويو. 'طاهر رضوي' هڪ مهاجر شاگرد رهنما کي ڪو قضا ڪنيو، جو اتي اچي ڦاٿو. سليم سنجراڻي، مسعود پيرزادو ۽ ٻيا ڇرن وانگر چنبڙي ويس، سندس قميص ليڙن ۾ تبديل ٿي وئي. وات ۽ نڪ تي ايترا ته ٺونشا لڳس، جو ڪتا به سندس رت نه پيا چٽين. يوسف لغاري ۽ ٻين وچ ۾ پئي سندس جان ڇڏائي. جڏهن جنرل باڊي ٿي، ته طاهر رضوي فرياد ڪرڻ لاءِ اسٽيج تي چڙهي آيو ۽ وڏي ڊرامائي انداز ۾ رڙيون ڪري، اکين ۾ ڳوڙها آڻي داد فرياد ڪرڻ لڳو. پر اوچتو هڪڙي لت طاهر کي ڏوڪيندي اسٽيج کان هيٺ اڇلائيندي وئي. هو اٿيو ۽ ڪپڙا ڇنڊي گم ٿي ويو.

ان وچ ۾ يوسف لغاري، نواز علي پٺاڻ، نورمحمد کهڙي وغيره سان گڏ علمدار رضا سان ملڻ ويو ۽ ڪيس ڇيو ته: هنگي گورنر سان ملڻ لاءِ وقت وٺي ڏي. پر علمدار رضا الٽو دباءَ، يوسف تنهن تي واڪ آئوٽ ڪيو. سندس ساٿي ساڻس گڏ اٿي آيا. ڪي دوست وڃا ۽ سڄي شهر جي پٿين تي 'مسرور ڪتا' 'هاءِ هاءِ' جا نعرا لکي آيا، ان معاملي ۾ 'سيف الله صديقي' ڪافي اڳتي هو.

رحيم سهتو ڪم تي ويو هو. حقيقت ۾ هو پنهنجي گهر ۾
هڪ ٻئي ڪم ۾ مصروف هو. سندس پٽ ۾ کٽ تي پنج سير ڪپهه
پئي هئي، جيڪا هو بازار مان خريد ڪري آيو هو. ڪپهه مان هن
هڪ پراڻي قميص ۽ پينٽ ڪڍي. ٻاهران وڃي ڪنهن دڪان تان
ڪجهه بالتوءِ ٻن رپين ۾ هڪ ڪٽل ٽوپلو وٺي آيو. ۽ ڪم کي جنبي
ويو. ٿوري دير ۾ ٻه بوتا تيار هئا. هڪڙي کي قميص پينٽ ۽ ٽوپلو پارايو
ويو، اهڙيءَ ريت جو هو بلڪل صاحب ٿي پيو. ٻيو بوتو اجان اگهاڙو
هو. 'رفيق ڪاڇيلي' جي گاڏي آئي، ٻئي بوتا پوئين سيٽ تي رکندي،
رحيم اڳيان اچي رفيق ڪاڇيلي سان ويٺو. يونيورسٽيءَ ۾ ٻئي بوتا لاٿا
ويا. پوءِ سهتي ڪنهن ڇوڪري کي ڏهه رپيا ڏنا، جيڪو اهي ڏهه
رپيا ڏيئي ڪا رولاڪ گڏه ڪاهي آيو. پهريائين بوتي تي قاضي خضر
حيات پنهنجا آرٽسٽڪ هٿ هلايا. ۽ ان تي لکيو. 'مين مسرور ڪمشنر
هون، مجهي پهانسي دو، مارو جلائو، مين قصور وار هون.' بوتي جي
منهن تي وات ۽ نڪ جا نشان ڪيا ويا ۽ اکيون ٻه ٺاهيون ويون،
هڪڙو شاگرد چروٽ خريد ڪري آيو، جيڪو وات واري جڳهه
تي سوراخ ڪري اٽي الڪايو ويو. هاڻ بوتو بالڪل ڪمشنر بڻجي
ويو. ڪيس وڏي شان سان گڏه تي سوار ڪيو ويو. پر پوءِ سٽس ڏنڊن
۽ لتن جو زيپٽ ٿي ويو. گڏه اچي پريشان ٿيو. ڪيترن شاگردن
کي ٽستيون به لڳيون. بهرحال بوتي جو عظيم الشان سرڪس ڪڍيو
ويو. ايس-پي آفيس کان ٿيندا گاڏي کاتي چونڪ ۾ آياسين اتي ڪجهه
تقريرون ٿيون. پوءِ اورينٽ کان ٿيندا اسٽيشن روڊ تي آياسين. شاگردن
جا انبوهه تاڙيون وڄائيندا 'مسرور ڪتا، هاءِ هاءِ' جا نعرا هڻندا
اڳتي وڌندا ويا. ڪيترا راهگير به اسان سان شامل ٿي ويا. ڪيترن
دڪاندارن به ٽهڪ ڏنا، پر انهن ٽهڪن ۾ خوف ۽ حيرت جي آميزش
به هئي. ڪمشنر کي ايڏو ذليل ڪيو ويندو، سندن تصور ۾ به ڪونه
هو. جلوس واپس اولڊ ڪئمپس آيو. ايس-پي آفيس جي ٻاهران سي-آءِ-
ڊي-وارا ٻي وسيءَ مان اسان ڏانهن تڪي رهيا هئا. بوتي کي گڏهه
تان لتون هڻي لاٿو ويو ۽ ايس-پي آفيس اڳيان، پٽ تي ڪيرايو ويو.
سي-آءِ-ڊي وارن جهپ هنيو، پر جلدئي شاگردن انهن کي ڌڪي

پري ڪيو. 'منور ميمڻ' ڀرپائين تيلي اڇلائي. 'جنگ' اخبار کي ساڙي بوتي کي باه ڏني وئي، 'مسرور ڪتا هاءِ هاءِ' جا نعرا شهر ۾ پڙاڏو ڪرڻ لڳا، پڻي بوتي کي آئنده لاءِ رکيو ويو. گڏه کي حفاظت سان يونيورسٽيءَ ۾ اندر واڙيو ويو ۽ ڪيس آئنده پروگرام لاءِ تيار رکيو ويو.

هڪ دفعو اتفاق سان گڏهه ڪيمپس مان ٻاهر نڪري ويو. سي آءِ ڊي وارا ته هر وقت ڪنڌ ڪيو پيا ايس-بي آفيس مان اسانجي هر ڪاروائيءَ کي ڏاڍيءَ غور سان ڏسندا هئا. انهن جر گڏهه کي ٻاهر ڦرندو گهرندو ڏٺو، الڪل ويهه چٽا گڏهه کي ڦري آيا. پر 'ن ڪان اڳ- جو هو انکي ڪاهي وڃن، شاگردن جوهڪ ريلو گڏهه کي يونيورسٽيءَ اندر ڪاهي ويو ۽ ٻڌي ڇڏيائونس.

سا ڳئي ڏينهن 'اصغر شاه'، 'رياض آرائين'، ۽ 'رحيم سهتو'، هڪ رستي تان پي ويا، ته ڪين هڪڙو پوليس وارو نظر آيو، رحيم ۽ اصغر شاه چنبڙي ويس. ۽ جوتن جو وسڪارو لاهي ڏنائونس. پر اوچتو الائي ڪٿان هڪ پوليس ٽرڪ منهن ڪيو، رحيم ۽ اضغر شاه ته ڪا واهه نه ڏسي، پوليس واري جو لوهي ٽوپلو ۽ لٺ کڻي وٺي ڀڳا.

اولڊ ڪئمپس ۾ 'عمر ميمڻ'، 'ڊاڪٽر نيازالحق'، 'محمدحسين'، رجسٽرار يوسف لغاريءَ وٽ آيا ۽ ڪيس ٻڌائون ته ڪمشنر سان ملي ڳالهايو. هو اوهان سان ڳالهائڻ ٿو چاهي، يوسف چين، "آءٌ اڪيلي سر ڪجهه به نه آهيان. جيستائين جنرل باڊي مونکي اجازت نه ڏيندي ۽ جيستائين آءٌ پنهنجي سائين کان صلاح مشورو نٿو ڪريان آءٌ ڪمشنر سان نٿو ملي سگهان." معلوم ٿيو هو ته محمد حسين ترڪ کي، ڪمشنر فون تي حڪم ڏنو هو ته، "شاگردن کي خاموش ڪراءِ، نه ته آءٌ انهن تي قدم کڻندس." تنهن تي ترڪ چيس، "مونکان اهي زور آهن، البت اوهان انهن جا مسئلا حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪيو ته ڪجهه ٿي سگهي ٿو." تنهن تي فرمان جاري ٿيو ته: "ٺيڪ آهي، پوءِ انهن جي اڳوائن کي موڪليو ته مونسان ملي وڃن." جنهنجي نتيجي ۾ محمد حسن، يوسف لغاريءَ جي استادن عمر ميمڻ ۽ نيازالحق

کي پاڻ سان گڏ وٺي آيو هو، ته جيئن هو يوسف کي سمجهائين.

ان وچ ۾، اولڊ ڪئمپس ۾ اسان شاگردن کي تحريڪ لاءِ چندو ڏيڻ جي اپيل ڪئي. ايترو جوش هو سهتي پنهنجي منڊي اڇلائي ڏني. ڪنهن صاحب پنهنجي واچ ڏني. پر اهي اسان واپس ڪري ڏنيون. ڪنهن وٽ ايترو وقت هو جو بازار ۾ وڪڻي. بهرحال، سوين رپيا چندو گڏ ٿي ويو. انور ميمڻ کي فنانس ڪميٽيءَ جو چيئرمن مقرر ڪيو ويو، پر پوءِ اهو ڪم سليم سنجرانيءَ جي حوالي ڪيو ويو.

رات جو نيو ڪئمپس ۾ جنرل باڊي ٿي، يوسف مون ۽ مجيب تقريرون ڪيون. ڪامل ۽ پرڪڙي اڃ نه آيا هئا. جنرل باڊيءَ ڪمشنر سان ملڻ جي اجازت نه ڏني. پوءِ اهو فيصلو ڪيو ويو، ته ڪنهن طريقي سان گورنر سان ملي حقيقت حال کان واقف ڪجي. اسانجي نوجوان ذهنن ۾ اها ڳالهه نه هئي ته گورنر ڪمشنر کان به وڏو ڏاڍيل آهي.

مواليءَ جي ڪٽي کي قاضي محمد حيات ۽ جهانگير ۽ اعجاز قريشي وارن اڄ وڏيڪ سنواريو هو، هنکي چڏي ۽ قميص پارائي وئي هئي. ڪو شاگرد پنهنجي ٽائي ڪڍي آيو. ڪٽي کي اها به ڳلي ۾ لٽڪائي وئي. هڪڙو ننڍڙو لوهلو سندس مٿي تي رکيو ويو. اڄان به شايد ڪا ڪثر رهجي وئي هئي، سو قاضي محمد حيات پاڻي جو هڪ چشمو ٺاهي کوپڻ وانگر ڪٽي جي اکين تي چاڙهي ڇڏيو: ڪير ٿي چئي سگهيو، ته هيءُ اهو ساڳيو مواليءَ وارو ڪتو آهي. ڪٽي وارو سانگ هليو پئي، ته دادوءَ جو ڊي‌سي ’آصف فصيح ورڊڪ‘ ۽ ايس پي قاضي شريف، يوسف سان ملڻ آيا. ان وقت اٽڪل رات جا ڏهه ٿيا هئا. ڊي سي يوسف کي ڪمشنر سان ڳالهيون هلائڻ لاءِ راضي ڪرڻ آيو هو، پر ناڪام ويو. يوسف کيس جنرل باڊيءَ جو فيصلو ٻڌايو. ان وچ ۾ ڪيترا شاگرد ڪٽي سميت يوسف جي ڪمري جي ٻاهران ڳالهين جي نتيجي جو اعلان ٻڌڻ لاءِ گڏ ٿي ويا هئا. ڊي سي مايوس ٿي ٻاهر نڪتو ۽ ڪٽي تي نظر پيس ته ڇرجي پيو! ”کيا بدتميزی هے، آپ بيهودے هو.“ هن شاگردن کي چيو.

"بدتميز آپ هيں" کنهن شاگرد چيو، "آپ کا باس آپ کے سامنے کهڑا هے، اور آپ اسے سلام بهی نهيں کرتے هو، مسرور کو سيلوٽ کرو، ورنه نوکری سے نکال ديے جاؤ گے." مطلب ته ڊي سيءَ کي شاگردن، ڪلاڪ کن مجبور ڪيو ته ڪتي کي سلام ڪري، پر ڊي سيءَ سلام نه ڪيو. قاضي شريف کي ڪنهن به تنگ نه ڪيو. نيٺ يوسف جي مداخلت تي ڊي سيءَ کي ڇوٽڪارو مليو.

پٺي پاسي مسرور حسن، محمد حسين ترڪ کي فونن مٿان فونَ ڪري رهيو هو. هُو کيس مجبور ڪري رهيو هو ته اسٽرائيڪ ڪنهن به طريقي سان ختم ڪرائي. کيس ڌمڪي ڏني وئي، ته جيڪڏهن شاگردن جي اسٽرائيڪ ختم نه ڪئي وئي، ته پوءِ شاگردن تي سختي ڪئي ويندي. ترڪ گهبرائجي حسن عليءَ کي فون ڪئي ته: هو خود شاگردن کي سمجهائي. ڪي شاگرد موجود هئا، تنکي پررفيسر حسن عليءَ فون تي سمجهايو ته قصو ختم ڪيو. پر ڪي چون ٿا ته: رکو هي لفظ چيائين، "مڙس آهيو ته دهيوس." خير ڪيئن به هجي، بهرحال حسن علي پاڻ وچ مان نڪري ويو هو. هاڻ شاگردن ۽ مسرور جو جهيڙو ٿي پيو هو. شاگردن ۽ حڪومت جو ٽڪر هو، شاگردن ۽ آمريت جي ڪشمڪش هئي. جيڪڏهن حسن علي خود هلي اچي اسٽرائيڪ ختم ڪرڻ لاءِ چوي ها، ته به شايد اسٽرائيڪ ختم نه ٿئي ها. ايترو جوش خروش هو شاگردن ۾. صدين جي بيزار کي ۽ بيچيني چلڪي پئي هئي. رات جو هڪ لڳي کن وري محمد حسن جي گهر جي فون دانهون ڪرڻ لڳي. ترڪ فون کنين، ته پٺي پاسي ڪمشنر جو ڪرو آواز گونجيو، "هڪ سيڪنڊ ضايع ڪرڻ کانسواءِ منهنجي بنگلي تي پهچي وڃ." ترڪ ڪمشنر جي بنگلي تي پهتو، ته کيس هڪ ميز جي چوڌاري سڄي ڊويزن جي انتظاميه ويٺل نظر آئي. هو چرڪي پيو. ڊي آءِ جي، ڪمشنر، ايس پي، ڊي سي، ويندي ان وقت جو ملٽري ڪمانڊر به پنهنجي مڪمل فوجي ورديءَ ۾ موجود هو. خونخوار ڳاڙها پيلا چهرا ڏسي، هو هيسجي ويو. "تو کي اسين ڏهه منٽ ڏيون ٿا، شاگردن جي اڳواڻن کي اسان اڳيان پيش ڪر." ڪمشنر ميز تي مُڪ هڻندي چيو. "نه ته آءٌ پنهنجن آفيسرن

کي پوزيشنون وٺڻ جو حڪم ڏيندس.“ ”پر اهو ناممڪن آهي.“ رجسٽرار ڏڪندي ڏڪندي چيو. ”مونکي ڪجهه وقت ته ڏيو، آءٌ انهن کي سمجهائي به ته سگهان.“ ”گهڻو وقت گهرجئي، اڌ ڪلاڪ.“ فوجي ايڊمنسٽريٽر پاڪيٽ مان سگريٽ ڪڍندي پڇيو. ”ڪلاڪ؟“ ڪمشنر فوجيءَ جي سگريٽ کي سگريٽ لائيٽر مان دکائيندي چيو. ”گهٽ ۾ گهٽ ٽي ڪلاڪ ڪپن.“ رجسٽرار غير يقيني لهجي ۾ چيو، ”چڱو اهي ٽي ڪلاڪ اسين انتظار ڪريون ٿا، پوءِ ٽن ڪلاڪن ۾ هو نه آيا، ته اسين توکي به شوٽ ڪري ڇڏينداسين. تو شاگردن کي بسون ڏنيون آهن ۽ انهن کي آڪسائيندو رهيو آهين، ته اسٽرائيڪون ڪن.“ ڪمشنر ڪاوڙ ۾ چيو. ويچاري رجسٽرار ششدر ٿي وضاحت ڪرڻ چاهي، پر ڪمشنر هٿ لوڏيندي چيس، ”بس، بس، ٺهيو. صفائي جي ضرورت ڪانهي. هاڻ وڃ. پنج منٽ اڳ ۾ ٽي گذري ويا اٿئي.“

ان وقت رات جا ٻه لڳي پنج منٽ ٿيا هئا. رجسٽرار اڌ ڪلاڪ ۾ سڄي يونيورسٽيءَ کي اٿلائي پٿلائي ڇڏيو. هر ڊپارٽمينٽ جي هيڊ کي پاڻ سان گڏ ڪنيائين. ۽ نيو ڪئمپس پهچي ويو.

آءٌ سڄي ڏينهن جي محنت ۽ مشقت ڪانپوءِ ٿڪجي ٽٽجي چان ليٽيو ٿي مس هوس، ته منهنجي ڪمري جي در تي ٺڪ ٺڪ ٿي. دروازو کوليم ته 'اعجاز قريشي' ۽ ٻيا ڪجهه شاگرد ٻاهر بيٺا هئا. ”رجسٽرار وارا آيا آهن. يوسف سان گهڻو بحث مباحثو ڪيو اٿن، صلاح مشورو ڪري ڪو فيصلو ڪجي.“ اعجاز ٽڪڙو ٽڪڙو مونکي حال احوال ڏنو. ”هلو.“ مون ڪوٽ کي ڪليءَ مان ڇڪيندي چيو. يوسف ۽ مون ٻين دوستن سان گڏجي، نئين پيدا ٿيل صورتحال ۽ رجسٽرار جي ڳالهين تي غور ڪيو ۽ فيصلو ڪيو ته رجسٽرار سان وري بحث ڪجي. اي بي بلاڪ جي ريڪريئيشن هال ۾ هو سڀ گڏ ويٺا هئا. محمد حسين، ڊاڪٽر افغان، عمر ميمڻ، ڊاڪٽر نبي بخش قاضي، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، جي ڊي قريشي، ڊاڪٽر نيازالحق، ڊاڪٽر فرشوري، ڊاڪٽر خورشيد، ڊاڪٽر اشرف، جليل، ڊاڪٽر قاضي ۽ ٻيا آرٽس ۽ سائنس فيڪلٽيءَ جا استاد ۽ پروفيسر.

محمد حسين، ڊاڪٽر بلوچ، جليل ۽ جي ڊي قريشي، وس آهر سمجهائيندي چيو: ڪمشنر سان ملڻ فائديمند ٿيندو. البت ڊاڪٽر افغان ۽ عمر ميمڻ جي شڪلين مان ظاهر ٿي ٿيو، ته هو ڪمشنر سان ڳالهه ٻولهه لاءِ راضي ڪونهن. مون ترڪ کان پڇيو ته:"ان جو ڪهڙو ثبوت آهي، ته هي سڀ ڪجهه ڪو دوکو نه آهي. اوهانکي پڪ آهي ته اتي شاگردن جي اڳواڻن کي گرفتار نه ڪيو ويندو. متان هيءُ سڄو ڪتراڪ اسانجي گرفتاريءَ لاءِ ڪيو پيو وڃي."جنهن تي ترڪ ۽ پين خاطري ڏني ته: "اهڙي ڪابه ڳالهه ڪانهي. اسين ان لاءِ ذميواري کڻون ٿا." ترڪ هر هر پنهنجي واچ به ڏسي رهيو هو. بهرحال مون ۽ لغاري وري اڪيلائيءَ ۾ گفتگو ڪئي ۽ فيصلو ڪيو، ته ڪمشنر سان ملڻ ۾ ڪو نقصان ڪونهي، البت اهو به فيصلو ڪيوسين، ته ڪجهه پين شاگردن کي به پاڻ سان وٺي هلجي، ته جيئن هو گفتگو جا شاهد رهن ۽ وقت تي ڪم اچن. مجيب موجود ڪونه هو. جو هو حيدرآباد شهر ۾ رهيل هو. اسان پنهنجي فيصلي کان آگاهه ڪيو. محمد حسين جو منهن لٿل پيو ۽ هڪ وڏو شوڪارو پريندي پنهنجو پاڻکي ڪوچ تي ڍلو ڇڏي ڏنائين.

فصو مختصر ته اسين يونيورسٽيءَ جي مائڪرو بس ۾ ڪمشنر جي بنگلي تي پهتاسين. لغاري ۽ مونکان علاوه شاگردن مان 'سعيد راشدي' ۽ 'عثمان ڪيريو' اسان سان گڏ هئا. رجسٽرار سان گڏ 'عمر ميمڻ'، 'جليل'، 'جي ڊي قريشي' به هئا. پويان ٻئي شخص يونيورسٽيءَ جا پراڪٽر ۽ اسسٽنٽ پراڪٽر هئا. عمر ميمڻ ٻاهر ويٺو، باقي ترڪ، جي ڊي قريشي ۽ جليل اسان سان اندر هليا. تنهي جي چهرن تي ڊپ جا آثار هئا. اندر ڊي آءِ جي امداد حسين اڳيئي ويٺو هو. ٿوري دير کانپوءِ ڪمشنر اندر داخل ٿيو. قد جو ڇوٽو، پيٽ ٿورو ٻاهر نڪتل، منهن بدن جي لحاظ کان وڏو ۽ ويڪرو، بلڪل بندرو شيطان پئي لڳو، پر هن وقت سندس اکيون ڳاڙهيون هيون. الائي ڪيترن ڏينهن کان ستو ڪونه هو. سندس ننڊون حرام ٿي چڪيون هيون. يونيورسٽيءَ ۾ مداخلت، ڪيس

مهانگي پٽي هئي. ڪيس قميص ۽ پاجامو پيل هو. ”سر، هي يوسف آهي.“ جي ڊي قريشي ڪمشنر کي يوسف سان متعارف ڪرائيندي چيو. ڪمشنر پاڻ ڪان به ڇوٽي قد جي سنهڙي شڪل شاگرد کي ڏسي حيران ٿي ويو. هن سمجهيو هو، شايد يوسف ڪو ديو هوندو. هو يوسف جڏهن هٿ ملايس، ته ڪيس ائين محسوس ٿيو، ڄڻ ڪنهن لوهي چنبي ۾ هٿ ڦاسي پيو آهي. ڪافي دير تائين ٻئي حريف هڪ ٻئي کي گهوريندا رهيا، نيٺ يوسف شروعات ڪئي، ”تو اسانکي هتي ڇو سڏايو آهي.“ هن نهايت رکائي سان پڇيو. ”ڏس نه يوسف،“ ڪمشنر جهڪي چيو. ”مونسان اوهان کهڙي نه حالت ڪئي آهي. سربازار مونکي ڪتو چيو اٿو. مونکي ماءُ پيڻ تي گاريون ڏنيون اٿوَ. آخر آءٌ به ته انسان آهيان. ڪيستائين برداشت ڪندس؟“ شڪر ڪر جو گارين تي ڪم ٽري ويو، نه ته تو ڏوهاڙو ته سنگين ڪيو آهي، جو انهن گارين کي عملي صورت ڏجي، تڏهن به اها سزا گهٽ هجي ها.“ يوسف چيو. ”مون اهڙو ڪو ڏوهه نه ڪيو آهي. مون حسن عليءَ کي ڪونه ڪڍايو آهي، حڪومت پاڻ اهڙو قدم کنيو آهي.“ مسرور صاف ڪوڙ ڳالهائيندي چيو. ”جيڪڏهن تون پنهنجو ڏوهه تسليم به نٿو ڪرين ته پوءِ پنهنجي موڪلائي آهي.“ ائين چئي يوسف اٿيو، پر ترڪ، جليل ۽ ڊي آءِ جي چمبڙي ويس، ”ويهه ويهه يوسف.“ ٽنهي گڏجي چيو ۽ هنکي زوريءَ ڪرسيءَ تي وهاري ڇڏيائون. اسان به وري ويهي رهياسون. ”چگو يلا چانهه وغيره پيو، ته پوءِ ڳالهائجي.“ ان وچ ۾ چانهه، ڪيڪ ۽ پيسٽريون اچي ويون. سيني کي پليٽون ڏنيون ويون. پر مون نه چانهه پيتي، نه پيسٽريون کاڌيون. مونکي ان چانهه مان مظلومن جي رتَ جي بوءِ آئي ۽ پيسٽرين جي بدران مونکي انسانن جي جسمن جا سلائيس رکيل نظر آيا. يوسف ۽ ٻين بهرحال چانهه چکي. ڪمشنر فارين سگريٽن جو هڪ ٽن کولي يوسف کي پيش ڪيو. يوسف هڪ سگريٽ منتخب ڪري وات تي رکيو. ڪمشنر خود به هڪ سگريٽ کنيو ۽ ٻه اسان ڏانهن وڌايائين. هن لائٽر سان يوسف جو ۽ پنهنجو سگريٽ ٻاريو. سگريٽ جو هڪ ڊگهو ڪش هڻندي

ناسن ۾ وات مان دونهي کي آزاد ڪندي ڪمشنر چيو، ”چڱو ٺيڪ آهي. حسن عليءَ کي مون ڪڍايو، پر هاڻ مونکي معاف ڪيو.“ هو سڌي راه تي آيو هو. ڪيڊوڙن جي ڳڳن مان هو ٿاڪي ويو هو، ۽ هاڻ انهن مان جلد از جلد، ڪيئن به ڪري جان ڇڏائڻ تي گهربائين. ”آءٌ معاف ڪرڻ وارو ڪير آهيان،“ يوسف سگريٽ جو سوٽو هڻندي چيو. ”معافي گهرڻي اٿئي ته جنرل باڊيءَ کان گهر.“ ”نه بابا نه! شاگردن جي اڳيان ڪونه ايندس، مونکي پشاور ۾ شاگردن ماريو هو. اڃي هي ڏس نشان.“ هن پيشانيءَ تي زخم جو نشان ڏيکاريندي چيو.

پشاور ۾ به هن ظلم ڪيا هئا، شايد هو پيدائشي ظالم هو. ”شاگرد توکي ڪجهه به نه چوندا، آءٌ گارنٽي ٿو ڏيان.“ يوسف ورندي ڏني. ”تون ضمانت ڪٿين ٿو.“ ”ها آءٌ ڪٿان ٿو. اڃي آءٌ توکي هي دعوت نامون به لکي ٿو ڏيان.“ يوسف ڪيس ڪوري ٿني تي، اتي ئي لکت ۾ دعوت ڏني ۽ پڪ ڏني ته شاگرد ڪمشنر سان ڪابه زيادتي ڪونه ڪندا. ”پر رڳو معافيءَ مان ڇا ورندو. اسان جا ٻيا به شرط آهن.“ يوسف چيو. ”آءٌ اوهانجو هر شرط مڃيندس.“ ڪمشنر ايترو جلد جان ڇٽندي ڏسي، ٽڙندي چيو. اسانجي گورنر سان ملاقات ڪرائيندين؟“ ”ٺيڪ آهي گورنر ڪوئيٽا ۾ آهي. اتان موٽندي هو سکر مان لنگهندو، آءٌ اوهانجي ملاقات ڪرائيندس. ٻيو حڪم؟“ ”سيڪنڊ ڪلاس ۴۵ سيڪڙو تي ٿيندو.“ ”منظور آهي، اهو به ڪرائيندس.“ ”سنڌيءَ کي يونيورسٽيءَ ۾ ذريعه تعليم ڪرائيندين؟“ ”ان لاءِ آءٌ پڪ نٿو ڏيان بهرحال ڪوشش ڪندس.“ مطلب ته ڪمشنر جي اهڙي ته خراب حالت هئي، جو يوسف جيڪڏهن کو ڪڏو ڪم به چويس ها، ته ها ڪري ها. ڪمشنر اهو به چيو ته؛ هو هن ڦڏي ختم ٿيڻ کانپوءِ ٻئي ڊويزن ۾ هليو ويندو. مون ڪمشنر کي چيو ته، ”پلا يونيورسٽيءَ مان پنهنجو جاسوسي سسٽم ته ختم ڪيو.“ ”ڪهڙو!“ ”ڪمشنر حيران ٿيندي پڇيو. ”پراڪٽوريل سسٽم.“ مون جليل ڏانهن اشارو ڪندي چيو. جنهن تي جليل گهٻرائجي ويو. پر ڪمشنر ڳالهه ٽاري ڇڏي. فيصلو اهو

ٿيو ته ڪمشنر صبح جو ساڍي ٻارهين لڳي اولڊ ڪئمپس جي لائبريري هال ۾ خطاب ڪندو ۽ معافي وٺندو ۽ پنهنجي ڪنيل قدمن جي وضاحت ڪندو ۽ شاگردن جا مختلف مسئلا ٻڌندو حل ڪندو. ٻاهر نڪتاسين ته ڏٺوسين صبح ٿيڻ وارو هو. وري مائڪرو بس ۾ چڙهي ورياسون. مون شيشي مان آسمان ڏانهن نهاريو ته چوٿين مارچ جو سج اڀري رهيو هو. مونکي محسوس ٿيو ته اڄ اهو سج ڪجهه وڌيڪ ڳاڙهو آهي. بلڪل رت جو گولو پئي لڳو.

مائڪرو بس کان به تڪڙا منهنجا خيال ڊوڙي رهيا هئا. 'يوسف ڇا ٿو ڪرڻ چاهين!' منهنجي ذهن ۾ خيال اٿيو. 'سندس مرضي شايد هيءَ آهي ته هڪ طرف ڪمشنر کان معافي وٺائي کيس ذليل ڪجي، ته ٻئي طرف گورنر سان ملي کيس حقيقت ٻڌائجي. ڪمشنر جي خلاف ڪو قدم کڻائجي ۽ پروفيسر حسن علي کي واپس آڻڻ جي ڪوشش ڪجي.' مون سمجهيو هو، 'پر ڇا ڪمشنر گورنر کي اڳيئي اسانجي خلاف رپورٽ ڪائي نه ڇڏيندو؟ ڇا گورنر ۽ ڪمشنر هڪ ئي مشين جا ٻه پرزا نه آهن؟ اهڙي مشين، جنهنجو ڪم رکو غريب انسانن کي ڪٽڻ، مارڻ، لٽڻ ۽ ظلم ڪرڻ هجي. ڇا گورنر ڪمشنر جي مقابلي ۾ اسانجون ڳالهيون مڃيندو! ڪمشنر يوسف کان به ڪا ڏکي ڪيڏ ته نه کيڏي رهيو آهي؟ ان ڳالهه جي ڪهڙي خاطري آهي ته هي سڀ ڪجهه گورنر جي ئي مرضيءَ مطابق نه ٿي رهيو آهي! پر جيڪڏهن واقعي يوسف جو اڇلايل ڀارو صحيح نموني ۾ ڪري، ته به ڇا مشتعل شاگرد اسانجي ڳالهه مڃي مات ڪري ويهي رهندا؟ ڪمشنر سچ پچ يونيورسٽيءَ ۾ وضاحت ڪرڻ آيو ته شاگرد کيس آرام سان تقرير ڪرڻ ڏيندا؟ امڪان انهيءَ جو هو ته ڪو جذباتي شاگرد سِرَ جو سانگو لاهي، انتقام ۾ کيس شوٽ نه ڪري وجهي. اسانجي قوم لاءِ عزت لاءِ قتل ڪا وڏي ڳالهه ته ڪانهي ۽ هيءَ ته سڄي سنڌ جي غيرت جو معاملو هو. ان حالت ۾ يوسف جي ڏنل ضمانت جو ڇا ٿيندو؟ ۽ پوءِ ڪمشنر ۽ اسان جو ردعمل ڪهڙو ٿيندو؟ شاگردن کي ايڏو گرم ڪري يڪدم سرد ڪرڻ ممڪن ڪونهي؟' مون سوچيو.

’يوسف ٽڪڙ ڪئي هئي. هنکي يڪدم ڪمشنر جون ڳالهيون ته مڃيون هيون. ڪجهه ٽائيم ونڻ گهربو هوس. شاگردن کي نارٽو هو ته گهٽ ۾ گهٽ ٻه ڏينهن ونڻ گهرندا هئا.‘ اهي ڳالهيون ۽ ٻيا سوال منهنجي ذهن ۾ چڪر لڳائيندا رهيا. مائڪروبس ڪوٽڙي پل کان ٽپندي، ڄامشوري ڏانهن وڌڻ لڳي هئي. يوسف آئنده جي غمن کان بي فڪرو ٿي، استادن سان ڳالهين ۾ لڳي ويو هو. گاڏيءَ جي لوڏن هندوري جو ڪم پي ڏنو، مونتي غنودگي طاري ٿيڻ لڳي ۽ سڄي رات جو اوجاڳو منهنجي تشويش تي حاوي ٿي ويو.

گاڏي جهٽڪي سان بيٺي، ته منهنجي اک کلي پئي. سوين شاگرد ننڍڙي بس کي وڪوڙي ويا هئا. هو ڳالهه ٻولهه جو نتيجو ٻڌڻ لاءِ آتا هئا. نيٺ اهوئي ٿيو، جنهنجو مونکي ڊپ هو. شاگرد ڳالهه ٻڌندي ئي بگڙي پيا. هنن جي اکين مان آلا نڪرڻ لڳا. ”اها غداري آهي. دوکو آهي، مڪاري آهي.“ ”اسانکي اهو فيصلو هرگز قبول ڪونهي.“ هو رڙيون ڪرڻ لڳا. هنن جي ڪاوڙ ڏسي اسانکي خوف لڳو. ڪن شاگردن ته ڊبيل آواز ۾ اهو به چيو ته، ”هي وڪامي ويا آهن. هنن ڪمشنر کان پيسا ورتا آهن.“ منهنجي دل تي چڙ ڪنهن ٺونشو هڻي ڪڍيو. ذهن تي متر ڪا هلچل لڳا. ’هي قوم‘، مون سوچيو، ’ڪيڏي نه نياڳي آهي. جنهن به شخص هن قوم کي پٽ تان کڻي عرش تي پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، تنهنکي هن قوم خود زور سان پٽ تي هنيو آهي. پنهنجن ئي محسنن کي هن قوم لتاڙيو آهي، چيپاڙيو آهي، هيءَ بدبخت قوم، جيڪا پنهنجن هيرن کي پنهنجن قدمن هيٺان لتاڙي، پراون ڪاون کي اکين تي رکندي آهي، چمندي آهي ۽ پنهنجي گلي جو هار بنائيندي آهي، جيڪو هار پوءِ سندن گلي جو ڦاهو بنجي ويندو آهي. هيءَ احسان فراموش قوم!‘ مونکي چڙ ٿي آئي، ٻر زهر ٻي ويس. انهيءَ قوم کي ئي سڌارڻو ۽ سنوارڻو آهي. انهي قوم کي ئي پستيءَ مان ڪڍي بلنديءَ تي پهچائڻو آهي! انهيءَ قوم جي تقدير بدلائڻي آهي، اهوئي اسانجو ڪم آهي ۽ جيڪو

قدرت اسانجي حوالي ڪيو آهي. ڪم ڏکيو آهي، پر بهرحال سرانجام ڏنو آهي.

لغاريءَ وڏي صبر کان ڪم ورتو. سندس هردلعزيزي ڪيس ڪم آئي. تقريرون ۽ بحث ڪري نيٺ هن شاگردن کي اڏو ڪابرو قائل ڪري ورتو. ساڳيءَ طريقي سان بسن جو جلوس نڪتو ۽ شهر جا چڪر لڳائڻ لڳو. اڄ سنڌي ٻولي قومي ٻولي ۽ ون يونٽ ٽوڙيو جا نعرا لڳا. ڪي شاگرد پنهنجي جذبات تي قابو پائي نه سگهيا ۽ 'ڪتا ڪمشنر' جا نعرا به هنياءُون. طوفان تي ڀلا ڪير قابو پائي سگهيو آهي؟ پر بهرحال اڄ طوفان جي بدران جهڪ لڳي رهي هئي، ڪجهه نرمي هئي. ڪلهه وارو جوش خروش ڪونه هو. سپاهيءَ پنهنجي ڪمانڊر جو احترام ڪرڻ لڳا هئا. پر اڃان گرمي هئي، اشتعال هو.

اولڊ ڪئمپس پهتاسين. مجيب به اسان سان اچي مليو. محمد حسين ترڪ وارن ڪمشنر جي اچڻ لاءِ لائبريري هال ۾ تياريون ڪيون. ڪرسين ۽ مائڪروفون جو انتظام ڪيو ويو. سادي ٻارهين اڳي ڪمشنر جي اچڻ جو وقت هو. اسين سڀيئي شاگرد ۽ استاد وڃي لائبريريءَ ۾ ويٺاسون. ڪمشنر جو انتظار ڪيو پي ويو. محمد حسين صاحب گهڙيءَ گهڙيءَ مين گيٽ ڏانهن پي ويو، پر ڪمشنر جو ڪو پتو نشان ڪونه هو. نيٺ رجسٽرار کي ڪمشنر جي فون آئي، ته هو شاگردن کان معافي وٺڻ نه ايندو، ڇو جو شاگردن واعدي جي ڀڃڪڙي ڪئي آهي ۽ هنن سندس خلاف شهر ۾ جلوس ڪڍيو آهي. آءٌ مٿي بيان ڪري آيو آهيان ته لغاريءَ جي روڪڻ تي فقط ٿورا نعرا لڳا هئا ۽ ٽين تاريخ جي مقابلي ۾ جلوس زوردار نه هو. ان کان علاوه لغاريءَ کي شاگردن کي ڪنٽرول ڪرڻ ۾ به ڪجهه وقت لڳي ويو. سندس ڏوهه ڪونه هو. لغاريءَ پنهنجي طرفان هر ممڪن ڪوشش ڪري، ڪيل واعدي جي پيروي ڪئي هئي. ايتريقدر جو شاگرد لائبريري ۾ ويهي ڪمشنر جي اچڻ جو انتظار ڪري رهيا هئا. تنهنڪري واعدي جي ڀڃڪڙي ڪمشنر ڪئي هئي، لغاري نه ڪئي هئي، پر ڪمشنري

کي شايد غريب شاگردن جي رت وهائڻ جي هوس هئي. هو فطرتي ظالم، جابر ۽ اذيت پسند هو. هن حقيقت ۾ شاگردن کان پنهنجي بيعزتيءَ جو بدلو وٺڻ لاءِ موقعو پئي تلاش ڪيو. هن معافي وٺڻ جي بهاني يونيورسٽيءَ ۾ اچڻ لاءِ 'ها' ڪئي هئي ۽ يوسف کان پنهنجي حفاظت جي ضمانت ورتي هئي، جاڪاڻ جو کيس پڪ هئي ته يوسف پنهنجو واعدو پورو ڪرڻ ۾ ناڪام ويندو، پر جڏهن يوسف شاگردن کي پنهنجي ڳالهه مڃائڻ ۾ حيرت انگيز طور تي ڪامياب ٿي ويو، ته هن يونيورسٽي اچڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. اهو سندس ڪيني، مڪر ۽ دوکي بازيءَ جو کليو ثبوت هو. هو هڪ سنڌ دشمن ماڻهو هو، سندس اها وڏي خواهش هئي، ته سنڌي شاگردن کي سخت تڪليف پهچائي، سندس ارادا مڪروه ۽ نيت کوٽي هئي.

شاگردن کي جڏهن خبر پئي ته مسرور اچڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو آهي، ته سندن منهن ٽڙي پيا. سندن جذبا وري ڀڙڪو کائي اٿيا. رحيم سهتو هيو فالتو بوتو ڪٺي آيو، گڏه، جيڪو ڪافي مفت جو گاهه چري چڪو هو، تنهنکي ڀيهر آندو ويو. بوتي کي گڏه تي سوار ڪيو ويو، پر هن دفعي سندس منهن دانگيءَ سان ڪارو ڪيو ويو. دانگي 'سڪندر' پانڌياڻيءَ پنهنجي گهران ڪٺي آيو.

هن دفعي وڏيڪ زوردار سرڪس ڪڍيو ويو. بوتو موٽي آيو، ته يونيورسٽي گيٽ جي ٻاهران رحيم سهتي بوتي کي گڏه تان لاهي، ڳچيءَ کان وٺي ٻهاري ڇڏيو. اهو بوتو سٺو ڪونه ٺهيل هو ۽ اگهاڙو هو. البت سندس جسم تي اهي ساڳيا لفظ لکيل هئا، جيڪي پهرئين بوتي تي لکيل هئا، يعني "ميں مسرور هوں، مجهے مارو، ميں قصوروار هوں" وغيره. هن دفعي ٻي حرڪت به ڪئي وئي. اصغر شاهه، سڪندر پانڌياڻي، نورمحمد ڪهڙي، علي محمد مهيسر ۽ منور ميمڻ جو خيال هو ته ڪمشنر جي بوتي کي هٿڙيون هنيون وڃن، پر سهتو راضي نه ٿيو، چيائين: "اِهي بوتي کي هٿ به نه لائڻ ڏيندس، جيستائين اوهان پنهنجي حرڪتن جو معاوضو نه ڏيندا."

پوءِ پاڻ ئي آني سان واڪ شروع ٿيو. ۽ آنا ڦي هٽڙي. پهرين هٽڙي منور ميمڻ هنئي. پر پوءِ رش تمام وڌي وئي. شاگرد بوتي کي ذليل ڪرڻ لاءِ هڪ ٻئي کي ڌڪا ڏيئي رهيا هئا. هٽڙيءَ جو ريٽ وڌي ويو. چار آنا، اٺ آنا. آخري هٽڙي پنجين رپئي ۾ وئي. خود مون به شايد رپيو ڏنو هو ۽ پنهنجو هٿ خراب ڪيو هوم. ڪوبه شاگرد اهڙو ڪونه هو، جيڪو رهجي ويو هجي. چادر ۾ آنڪن، پائلين ۽ رپين جو ڍڳ ٿي ويو. ڪل ٧٦ رپيا گڏ ٿي ويا. جيڪي تحريڪ ۾ ڪم آندا ويا. بوتي جو ڪچومبر نڪري ويو هو. مخصوص جاين تان ڪپهه ٻاهر نڪري آئي هئي ۽ رحيم اجان نه ته ڇڏيس. ڪنهن باندر وانگر ٽيپ ڏيئي ڪئمپس ۾، ڪنٽين جي اڳيان، ٻڙ جي وڻ تي چڙهي ويو. عمر پٺيءَ ۽ نورمحمد کهڙي بوتي جي ڳچيءَ ۾ ڦاهو وڌو ۽ رسيءَ جو ٻيو پاسو اچلائي سهتي کي ڏنائون. سهتو بوتي کي مٿي ڇڪيندو ويو. هيٺان چوڪ ڻ بوتي تي پٿرن جو وسڪارو لائي ڏنو. مين گيٽ ڪاٽيو پيو هو. ايس پي آفيس جي اڳيان، ايس پي ۽ ڊي سي علمدار رضا پنهنجا چپ چٻاڙي رهيا هئا ۽ پيچيني‌ءَ سان هٿ مهٽي رهيا هئا. سهتي بوتي کي ست دفعا ڦاسي ڏني يعني هيٺ مٿي ڪيو ۽ علمدار رضا ۽ ٻين آفيسرن کي زور سان چيو، ”جاؤ ليجاؤ اپنے باس کی لاش کو، اور جاکے فوجی اعزاز کے ساتھ دفن کرو.“ علمدار رضا ڏوا ۾ سڪون لهرائڻ لڳو ۽ زور زور سان سهڪڻ لڳو.

پر اهو بوتو مزي وارو ڪونه هو، ڌهنڪري يوسف لغاريءَ چيو ته: اچ شاگردن کي وٺي نيو ڪئمپس ٿو وڃان، تون هتي ترس ۽ ڪمشنر جو هڪ وڏو بوتو ٺهراءِ، ته جيئن شام جو هتي اچي هڪ وڏو جلوس ڪڍي وچ شهر ۾ بوتي کي ساڙينداسين. اچ شام جو ڪئمپس مان ڪتو وٺي ايندس. اٿين چئي يوسف بس ۾ چڙهي ويو. مون، رشيد ميمڻ، چانگي مل، شفيق صديقي، غلام حسين چانڊيئي کي بسن ۾ لاهي ورتو، جيئن هو بوتي ٺاهڻ ۾ منهنجي مدد ڪن. رفيق صفي اسان سان ترسيو. اشفاق صفي (سندس ڀاءُ) بس ۾ چڙهيو. ٻيا ۽ ٻيا ڪافي شاگرد هاسٽلن ڏانهن روانا ٿي ويا. مون بوتي

ٺاهڻ جو ڪم رشيد ڀٽي، چانگي، شفيق، قربان ڀنور، سليم سنجراڻي، اشفاق ميمڻ، نثار قريشيءَ جي حوالي ڪيو. جن پنهنجو پاڻ ۾ چندو ڪري، ”آءِ ڪي ٽيلرز“ تان هڪ شاندار بوتو ٺهرائي ورتو. بوتو تيار ڪري، اسين ٽيڪ پنجين لڳي اولڊ ڪئمپس ۾ گڏ ٿي ڊاسون ۽ لغاري وارن جو انتظار ڪرڻ لڳاسون.

نيو ڪئمپس مان جلوس تيار ٿي اٽڪل ساڍي ڇهين لڳي نڪتو. سڀ کان اڳين بس جي بونيٽ تي ڪتي کي ويهاريو ويو. ڪيس اهڙيءَ ريت رسن سان ٻڌو ويو هو، جو بس هلڻ مهل ڪيرين نه سگهي. ڪتي تي وڏن اکرن سان ”مسرور ڪتا“ لکيل هو. ڪيس رات وانگر چڏي، قميص، ٽائي، عينڪ ۽ ٽوپلو پيل هئا. ڪنهن شاگرد جوش ۾ اچي ڪتي کي سچو پچو ڪمشنر تصور ڪندي، ڪيس پنهنجي واچ لاهي اڳين ٽنگن مان هڪ تي ٻڌي ڇڏي هئي. ڪل ڇهه بسون هيون. ڪي استاد، بورچي ۽ پٽيوالا به شهر وڃڻ لاءِ بسن ۾ ويهي رهيا هئا. انهن استادن مان هڪ انجنيئرنگ ڪاليج جو انسٽرڪٽر به علي رضا شاهه شامل هو.

بسن هلڻ شروع ڪيو، ته ڪتو ڪرڻ جي ڊپ کان ڪيائون ڪيائون ڪرڻ لڳو. ڪڏهن بونيٽ جي ساڄي ڪڏهن کاٻي گسڪڻ لڳو. بس جي گهرڙ گهرڙ شاگردن جي نعرن ۽ ڪتي جي ڀونڪ گڏجي عجيب هل ۽ هنگامو پيدا ڪري ڇڏيو. ڪاروان اڃا اڳتي مس هليو هو، ته هڪ ڪار سامهون ايندي نظر آئي. ڪار مان ڪنهن بسن کي بيهڻ جو اشارو ڪيو. يوسف جيڪو پهرين بس ۾ سوار هو، تنهن پنهنجي بس جي ڊرائيور کي بيهڻ لاءِ چيو ۽ ٻين بسن کي به بيهڻ جو سنگل ڏنو. بسون بيٺيون ته يوسف ڏٺو، ته ڪار مان دادوءَ جو ڊي سي ۽ ايس پي لهي هن ڏانهن وڌي رهيا هئا. ڊي سيءَ لغاريءَ کي خبردار ڪيو ته اڳتي نه وڃي ۽ جلوس ختم ڪري واپس هاسٽلن ۾ هليو وڃي: هن ڪيس اهو به ٻڌايو ته: اڳتي وڌڻ ۾ سندن نقصان آهي. يوسف ڪيس چيو ته، ”اسين ڀوڳتي موتڻ کان پنهنجي موت کي ترجيح ڏيون ٿا. تو پنهنجو فرض پورو ڪيو، هاڻ اسانکي پنهنجو فرض پورو ڪرڻ

ڏي.“ ائين چئي يوسف ٽپ ڏيئي بس ۾ چڙهي پيو ۽ ڊرائيور کي اکتي وڌڻ جو حڪم ڏنائين. بسون رستي تي نانگن وانگر وڪڙ کائينديون اڳتي وڌڻ لڳيون.

ان کان اڳ لياقت ميڊيڪل ڪاليج جون ٻه بسون حسب معمول شهر وڃڻ لاءِ جڏهن ڄامشوري پل تي المنظر هوٽل وٽ پهتيون، تڏهن هڪڙي پوليس جي انسپيڪٽر کين هٿ ڏيئي بيهاري ڇڏيو. ’غلام مرتضيٰ پرڳڙي‘ جيڪو هڪ بس ۾ ويٺو هو، سو هيٺ لهي آيو. ”اوهانکي پنهنجي زندگي پياري آهي ته واپس هليا وڃو. يا جيڪڏهن وڃڻو اٿو ته پوءِ ڪوٽڙيءَ جي پل تان وڃو.“ انسپيڪٽر پرڳڙيءَ کي چيو. ”ڳالهه ڇا آهي؟“ پرڳڙي حالات جي سنگيني محسوس ڪندي سوال ڪيو. ”ڳالهه ڇا ٻه هجي هي رستو في الحال بند آهي. هاڻ هليا وڃو.“ انسپيڪٽر بيزار ٿيندي چيو. پرڳڙيءَ چوڌاري نهاريو ته ڪيس المنظر جي هيٺان وڻن جي ڇانوَ ۾ سوين پوليس وارا ۽ رينجر ڄامشوري کان انڊس رستي ڏانهن بي تابيءَ سان تڪيندي نظر آيا. المنظر جي ڀر پاسي کي بي فيڊر جي پرٽين پر به ڪيترا رينجر ۽ پوليس جون گاڏيون بيٺل نظر آيس. خطري کي محسوس ڪندي هن واپس وڃڻ ۾ ڀلائي سمجهي. هن بسن کي واپس ڪاليج ڏانهن ورڻ جو اشارو ڪيو. وات تي يونيورسٽيءَ جون بسون ايندڙيون ڏٺائين، بسن مان هٿ ڪڍي انهن کي روڪڻ جي ڪوشش ڪيائين پر بسون ڪونه بيٺيون.

يونيورسٽيءَ جون بسون المنظر تي پهتيون، ته هن دفعي ڪنهن به کين روڪڻ يا ڪنهن خطري کان آگاهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي. انجي برعڪس تيزسيٽين وڄڻ جو آواز آيو. رينجر ۽ پوليس وارا تڪڙو تڪڙو وڻن جي ڇانئن مان نڪري پنهنجن ٽرڪن ۽ گاڏين ڏانهن ڀڳا. بسون پل ۾ داخل ٿي ٿورو اڳتي وڌيون، ته پوئين بس وارن ڏٺو ته پوليس جون ڪئين ٽرڪون سندس پويان لڳي چڪيون هيون. اڳين ٽرڪ وارو وائرليس سيٽ تي ڪنهن گمنام شخص کي ڪو پيغام ڏيئي رهيو هو. ڪمشنر جي رٿيل خوني ڪيڏجي ابتدا ٿي چڪي هئي، بسون قليليءَ کان

ٽينديون، جڏهن ڪجهه اڳتي وڌيون، تڏهن اڳين بس جي ڊرائيور کي جلدئي بيهه رکڻو پيو. سامهون پوليس جون ٻه ٽرڪون وچ رستي تي هڪ ٻئي جي آمهون سامهون بيٺيون هيون. اڳتي نڪرڻ جو رستو ڪونه هو. پوئون بسون ڀريون بس جي پويان قطار ۾ بيهنديون ويون. پويان پيچو ڪندڙ ٽرڪون سڀ کان آخري بس جي پٺيان هڪ ٻئي جي آمهون سامهون بيهي رهيون. ڏکڻ وارين ٽرڪن جي اوٽ مان رينجر ۽ پوليس وارا ساڪڙ وانگر نڪرندا آيا. اڳيان پويان نڪرڻ جو رستو بند هو، رستي جي ٻنهي پاسن کان ڇپاهه کان ٻه ڏو، گندو بدبودار سم جو پاڻي بيٺل هو. شاگرد پوليس جي گهيري ۾ اچي ويا هئا، نڪرڻ جون سڀ راهون بند ٿي ويون هيون، اتر وارين ٽرڪن مان به پوليس وارا ۽ رينجر، لوهي لٺيون، رائيفلون ۽ ڳوڙها گيس جا بم کڻي لهڻ لڳا. سڀ پوليس وارا خاموشيءَ سان بسن جي چوڌاري حلقو ٺاهي وڌڻ لڳا. سندن وات اڌ کليل هئا ۽ پيچيل ڏند خوفائتي انداز ۾ ٻڌندڙ سج جي روشنيءَ ۾ چمڪي رهيا هئا. سندن اکين مان سندن خطرناڪ ارادن جي جهلڪ ڏسڻ ۾ پئي آئي. بسن جي اندر قبرستان جهڙي خاموشي ڇانئجي وئي. ايندڙ هيبتناڪ لمحن جو تصور ڪري ڪيترن ڪمزور دل شاگردن جا وار آيا ٿي ويا. ماحول تي ڊپ، هراس، تجسس ۽ وحشت ڇانئجي وئي، ڪن دلير شاگردن بسن ۾ پيل سيخون کنيون ۽ وڌندڙ پوليس وارن تي اکيون ڇمائي سيخن کي هٿن سان تورڻ لڳا. يوسف لغاري، جيڪو اڳئين بس ۾ ويٺو هو، تنهنکي اوچتو خيال آيو ته متان پوليس سندس تلاش ۾ هجي. اهو سوچي ته: جيڪڏهن آءٌ هنن کي ملي وڃان ته شايد هنن جا شيطاني ارادا تبديل ٿين، ۽ شاگرد موت جي منهن ۾ ڪرڻ کان بچي وڃن.

هڪ بهادر، ۽ مخلص ڪمانڊر وانگر پنهنجي فوج کي بچائڻ خاطر، هن پنهنجو موت قبول ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. هو ائيو ۽ ان کان اڳ جو ڪو شاگرد سندس مطلب سمجهي سگهي، بجليءَ جي تيزيءَ سان بس جي دروازي مان لنگهي ويو، ”اجهو آءٌ آهيان يوسف لغاري، مونکي ماريو شاگردن کي نه ماريو. اچي ونو مونکي شوٽ ڪيو، منهنجو سينو حاضر آهي، پر شاگردن کي ڪجهه نه چئو.“

يوسف رڙ ڪري چيو، اوچتو هڪڙي لٺ ڪنهن ڪات وانگر سندس ڪنڌ تي ڪري ۽ کيس پٽ تي ڪيرائي ڇڏيائين. گوشت خور ڳجهن وانگر، ڪجهه پوليس وارن لامارو ڏنو ۽ يوسف لغاريءَ کي پوليس جي هڪ خالي ٽرڪ ۾ ڪنهن اٽي جي ڳوڻ وانگر اڇلائي ڇڏيو. "يوسف مري ويو!" شاگردن ۾ ڪوڙ ٿيو. ڪي شاگرد 'يوسف! يوسف! پيارو يوسف! هاءِ يوسف' ڪري روئڻ لڳا. پوءِ ته سڀ رينجر ۽ پوليس وارا بسن تي خوني درندن وانگر ٽٽي پيا. بسن جا شيشا چڪ چڪ ڪري ٽٽڻ لڳا ۽ شاگردن جي جسمن ۾ گهڙي ويا، بسون، رائيفلن جي هٿين، لٺين ۽ لوهي مٿن سان پرجي ويون. ٻڪيون ٻڪيون رائيفلون ۽ لٺيون جيڪي شاگردن جي جسمن جي نس نس تي وهڻ لڳيون. سندن هڏيون سرمون ٿيڻ لڳيون. انين ٿي لڳو، جڻ اکرين ۾ مهرا هيٺ مٿي ٿي رهيا آهن. سڀني دروازن تي پهرو لڳي ويو هو. اهو رستو ٻه بند هو. شايد هنن جو مقصد هي هو، ته شاگردن کي بسن ۾ ئي چپي ڍير ڪيو وڃي. پر شاگرد زوريءَ درن تي بيٺل سپاهين کي ڌڪي لهڻ لڳا. بس جي گهٽيل ماحول کان کليل فضا ۾ مرڻ بهتر هو. پوليس وارا هاڻ خاموش ڪونه هئا، ڪافي ڏينهن کانپوءِ هنن کي 'ڪرو' شڪار هٿ لڳو هو. هو انسانن جو رت پيئڻ جا عادي هئا، هنن کي نوجوان گرم گرم سرخ رت پنهنجي اُڃ اجهائڻ لاءِ ملي ويو. هو هاڻ رڙيون به ڪري رهيا هئا ۽ نچي به رهيا هئا. سندن رڙين ۾ جوش پيدا ٿيندو ويو، سندن رائيفلون ۽ لٺيون ٽڪرائجي رهيون هيون، لهرائي رهيون هيون، مٿاڇري رت چکي رهيون هيون. شاگرد ڪرندا ويا، ڍهندا ويا، نهٽا شاگرد! ڪمزور شاگرد! مظلوم شاگرد، هو رت ۾ ڳاڙها ٿي رهيا هئا. سندن پاڇا وڌندا ويا. اهي پاڇا ٻه ڳاڙها هئا. اهي ٻه رت ۾ ٻڏا پيا هئا. سڄو رستو رت ٿي ويو هو، شاگردن جون ٻانهون، هٿ، ٽنگون، مٿا ۽ پاسريون ڀڄي پيون هيون. ڳوڙها گئس جي شيلن جا ٺڪاءَ به شروع ٿي ويا. شاگردن کي وڌيڪ خوفزده ڪرڻ لاءِ هوائي فائر به ڪيا ويا. ڳوڙها گيس شاگردن کي انڌو ڪري ڇڏيو. اکين تي هٿ ڏيئي، هو رستي تي وهندا ويا. مٿن تي لوهي لٺين جي بارش پوڻ لڳي. پوليس وارا دل کولي پنهنجا ارمان پورا

ڪرڻ لڳا. جلدئي رستي تي شاگردن جي جسمن جو ڍڪ ٿي ويو، ڪين پوليس جي ٽرڪن ۾ هڪ ٻئي جي مٿان سٽيندا ويا. ٽرڪون شاگردن جي اڌ مئل ۽ بيهوش جسمن سان ڀرجي ويون.

شاگردن مان ڪيترن بي انتها دليريءَ جو مظاهرو به ڪيو. سڪندر پٺاڻ، بس مان هڪ لوهي سيخ ڇڪي ورتي ۽ پوليس وارن جي انبوه ۾ ڪاهي پيو. جيڏانهن به ويو ٿي، ميدان خالي ڪندو ٿي ويو، هڪ اڌ پوليس وارو سيخ جي لپيٽ ۾ اچي ويو ۽ تڙپڻ لڳو. سب انسپيڪٽر اهو تماشو ڏسي، پنهنجن سائين جي همت وڌائڻ لاءِ سڪندر کي للڪارڻ لاءِ اڳتي وڌيو، ته سڪندر جي ور چڙهي ويو. انسپيڪٽر به ڪافي مضبوط بدن جو هو، سڪندر سان ٻکين پئجي ويو. ان ڇڪتاڻ ۾ سڪندر جي هٿن مان سيخ ڇڏائجي وئي. پر تنهن هوندي به انسپيڪٽر کي ڳچي مان جهلي اهڙو ته چاڙهيءَ وارو ڌونشو هنيائين، جو هو بولاٽيون کائيندو وڃي سر جي ڪني پاڻيءَ ۾ اونڌي منهن ڪريو. سڪندر تي اٽڪل پنجاه سپاهي چڙهي ويا. ڪن لتن ۽ لٺين جو وسڪارو ٿي ويس. نيٺ سندس ڏکن تاريڪين ۾ گم ٿيڻ لڳو ۽ ڌرتيءَ ڏانهن نمندو ويو.

شڪور ميمڻ (هينئر انجنيئرنگ ڪاليج ۾ ڊاڪٽوريٽ ڪري رهيو آهي) هڪ سپاهيءَ کي پيٽ واري لت هڻي، سپاهي سنور ۾ پيٽو ٿي ويو. پر هڪ ٻئي سپاهيءَ زور سان اهڙي ته لت شڪور کي منهن تي ورائي ڪڍي، جو شڪور جا ڪئين ڏند ڀڄي پيا. شڪور پٽ تي ڪري پيو، سندس وات مان رت ٽيندڙيون ڪري وهڻ لڳو ۽ جنهن هنڌ ڪريو، اها سڄي زمين رت ۾ ٻڏي وئي.

قاضي محمد حيات به ڏاڍي بهادريءَ سان وڙهيو ۽ پوليس وارن کي ڇڳيون ڇوڙون ڏنيون ۽ پاڻ به کاڌئين، هندن مان ”نانڪ“ سٺي مڙسي ڏيکاري، احمد شيخ به سٺو وڙهيو، سوين شاگرد پوليس سان ڇڪريون کائڻ لڳا، پر وڙهڻ لاءِ جڳهه ٿوري هئي ۽ گهيرو سخت هو. پوليس جو لشڪر به وڏيڪ هو، شاگرد گهٽ هئا، تنهن جي ڪري پوليس جو پاسو حاوي ٿيڻ لڳو. خوني حملن سان ڳڻ پوليس وارن ڦرلٽ جي بازار به گرم ڪري ڏني، واچون، منڊيون، چشما

ڪُوپيون، ڦرڻ ۽ ڇنڻ لڳا. ڪيترن جي ڪيسن مان زوريءَ هٿ وجهي پئسا ۽ ٻئون به پار ڪيئون. قانون جا محافظ خود ڌاڙيل بڻجي ويا هئا. نانڪ جا يارنهن سو رپيا ڦريا ويا. ڪي شاگرد پنهنجي جان بچائڻ خاطر گندي پاڻيءَ ۾ لهي پيا. پر پوليس وارن موت جي فرشتن وانگر سندن تعاقب ڪيو. پر ڪي شاگرد ڪسڪي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا.

'ظفر شورو'، 'چوڌري نواز'، 'محمد عثمان ڪنڀر'، 'نيڪ محمد شيخ'، ۽ ٻيا چار شاگرد اهڙي ريت بچي ويا. انهن مان ڪجهه ڦليلي ڏانهن ڀڳا، پر رينجرس اوستائين به نه ڇڏين. نيٺ انهن ڦليليءَ ۾ ٽپو ڏنو ۽ تري ٻچي نڪتا.

ڪي مزيدار واقعا به ٿيا. هڪ عرب شاگرد 'جبرائيل' به ڪو اتفاق سان بسن ۾ اچي ويٺو هو. وٺ پڪڙ ۾ هو ترڙ تڪڙ ۾ بس مان لٿو، ته پوليس وارن جي جهل ۾ اچي ويو. ڪنڌ وارڻون لٺيون لڳس، عربيءَ ۾ پوليس وارن کي گاريون ڏيڻ لڳو. تنهن تي هڪ پوليس واريءَ ماءُ تي گار ڏيئي چيس، ”سالا اب قرآن شريف پڙهتا هي.“ جبرائيل تنگ ٿي انگريزيءَ ۾ کين چيو ته ”I Do not say Masroor Kutta“ تنهن تي پوليس وارن کي وڏيڪ خار لڳي ۽ چيائونس، ”اچها، اب ڀي مسرور ڪتا بولتا هي.“ پوءِ ته وراڻي ويس. پر پوءِ اتفاق سان هڪ سب انسپيڪٽر اتان لنگهيو، جنهن سندس جان ڇڏائي. تنهن هوندي به تصديق لاءِ رات جو دير تائين وهاري ڇڏيائونس. جڏهن رات جو کين پڪ ٿي وئي، ته هي واقعي عرب آهي ته کيس ڇڏيو ويو.

”لالا شير“ کيس پنهنجي هوٽل ۾ رهائڻ لاءِ وٺي ويو. صبح جو بل گهرڻ تي چيائين. ”بل وڃي ايس-پي حيدرآباد کان وٺو، جنهن سونکي هن هوٽل ۾ رهڻ تي مجبور ڪيو آهي.“

هڪڙو هندو شاگرد ٽڪجي 'قادر سومري' جي ڪلهي تي مٿو رکي ڇڏيو، ته قادر سومري مٿي کي هٿ سان ڌڪي چيس، ”مصيبت هوئي، مٿو نه پري ڪر. اڳ ۾ ئي ڏنڊن سڄائي ڇڏيو آهي. مٿان وري مٿي جو ٻار پيو رکين.“

ان خوني حملي ۾ وحشي ڪمشنر ٻنھن ٿي ضامن جي پوليس ۽ انڊس رينجرس کي ڪم آندو. ۽ پاڻ پنهنجي سر موقع واردات تي تي ڪار ۾ ويهي سڄي ڪارروائي ڏٺي ۽ پنهنجيون اکيون ٺاريون. هن سان گڏ ايس پي اعظم، ڊي آء جي امداد حسين، عامدار رضا ڊي، سي، انور گيلاني ايڊيشنل ايس پي ۽ ايس ڊي ايم علي اڪبر عباسيءَ ڪان علاوه ٻيا ڪيترائي ننڍا وڏا آفيسر ۽ انسپيڪٽر موجود هئا. بسن ۾ ٢١٥ شاگرد هئا، جن مان ٨ نڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا، باقي ٢٠٧ ڄڻن کي جانورن وانگر بسن ۾ زخمي ۽ بيهوشيءَ جي حالت ۾ واڙي سينٽرل جيل ۾ بند ڪيو ويو. ڪين ڪابه طبي امداد ڪانه ڏني وئي. رستي تي ڪيترائي رت جا وڏا وڏا ڇِٽا ۽ داغ ٿي پيا هئا. ڪيترن هنڌن تي ڳاڙهي گوشت جا ٽڪر پري کان صاف نظر اچي رهيا هئا ۽ سم جو گدلو ميرو پاڻي رت ملڻ ڪري ڳاڙهو ٿي ويو هو. سوين ڳوڙها گيس جا خالي شيل به رستي تي پيا هئا، جلد ئي سڄ پڌي ويو.

اقتدار جو اهڙو غلط ۽ وحشتناڪ استعمال ڏسي سڄ کي به شرم اچي ويو ۽ جلدئي جبلن جي پويان لڪي ويو. ان وچ ۾ ٽرئفڪ مڪمل طرح بند هئي ۽ عوام جي گاڏين ۽ ڪارن کي ڪوٽڙيءَ جي پل تان وڃڻ لاءِ ڇڏيو ئي ويو. پوليس ۽ رينجرس ڄامشوري جي پل کان وٺي ڄامشوري جي ناڪي تائين بيٺل هئا. هزارن کان به مٿي پوليس جو تعداد ڪٺو آندو ويو هو. پاڪستان جي سڄي تاريخ ۾ ڪنهن به آفيسر يا حڪمران، شاگردن کي ايڏو بيدرديءَ ۽ بي حيائي سان بيوس ڪري، گهيري، سازش ڪري دانسته نه ماريو هو. اصول ته اهو هئڻ گهرجندو هو، ته جيڪڏهن جلوس غيرقانوني هو ته کين چڙوچڙ ٿيڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ٽي دفعا وارننگ ڏجي ها. پر ائين نه ٿيو. انجي برعڪس لياقت ميڊيڪل جي بسن کي ته پل تان لنگهڻ نه ڏنو ويو، پر يونيورسٽيءَ جي بسن کي ساڻو ڪري لنگهڻ ڏنو ويو، ته جيئن شاگرد ڪمشنر جي ڦهلايل ڄار ۾ چڱيءَ طرح ڦاسي پون ۽ هنن مٿان سوچيل سمجهيل منصوبي مطابق حملو ڪيو وڃي. سندن ارادا ڪافي ڏينهن کان خراب هئا ۽ نيت

ڪوٺي هئي. اهو ئي سبب هو جو ڪمشنر هڪ اهڙي جڳهه منتخب ڪئي، جتان فرار ٿيڻ يا ڀڄڻ ناممڪن هو.

رات جو جڏهن محمد حسين ترڪ رجسٽرار هڪ ضروري ڪم سان نيو ڪئمپس ڏانهن وڃي رهيو هو، ته هن ڏٺو ته واقعي واري جڳهه تي هزارين پٿر پيل هئا. پوءِ ڪمشنر وزيرن کي جاءِ واردات ڏيکارڻ مهل چيو ويو هو، ته شاگردن پوليس وارن تي پٿراءُ ڪيو هو، جنهنجي جواب ۾ هن لاٺي چارج ڪرايو هو. محمد حسين صاحب ٻڌايو ته: اهي پٿر اهڙيءَ ريت پيل هئا، جو هڪ ٻار به چئي سگهيو ٿي، ته اهي پٿر اڇلايا نه پر رکيا ويا آهن ۽ پٿر ڪو هڪ يا ٻه نه هئا، لکين پٿر هئا. حقيقت ۾ انهيءَ واردات ڪانپوءِ ڪمشنر پنهنجي گناهه تي پردو وجهڻ لاءِ اها پٿرن جي چادر وڇائي ڇڏي هئي.

(مسعود نوراني هي تاريخي مضمون نهايت تفصيل سان لکيو آهي، پر ڏاڍي ڪوشش جي باوجود اسين اهو مضمون هن پرچي ۾ پورو نه ڏئي سگهياسين، ڇاڪاڻ جو مضمون طويل آهي. ٤- مارچ تي، شاگردن جي گرفتاريءَ تي هن مضمون جي پهرين قسط ختم ٿئي ٿي آهي. انهيءَ ڪانپوءِ جا واقعات ٻي قسط ۾ ڏنا ويا آهن، جيڪا اسين سهڻيءَ جي ايندڙ پرچي ۾ ڏينداسين. انهن ٢٠٧ شاگردن جا نالا به هن پرچي ۾ نه ڏئي سگهياسين، جيڪي انهيءَ ڏينهن جيل ۾ ويا آهي به ٻئي پرچي ۾ ڏبا. ادارو)

سهڻي پاڪٽ سلسلي جو ٻهريون ڪتاب

موجوده وقت ۾ سنڌيءَ جي سڀ
کان مشهور ڪهاڻيڪار

آمر جليل

جي چئن چونڊ ڪهاڻين جو نئون مجموعو

رڃ

۽ ٻيون ڪهاڻيون

ٻه رنگو ٽائيٽل، صفحا سؤ، قيمت هڪ رپيو

سهڻي پاڪٽ سلسلي جو ٽيو ڪتاب

پيار جي پري

(اشاعت هيٺ)

سنڌيءَ جي مشهور ڪهاڻيڪار

غلام رباني

جون چار چونڊ ڪهاڻيون

ٻه رنگو ٽائيٽل، صفحا سؤ، قيمت هڪ رپيو

سُهڻي پبليڪيشن

الهندو ڪڇو، حيدرآباد، سنڌ